

Diyanet İşleri Başkanlığı Hutbelerinde Kudüs ve Mescid-i Aksâ*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 19 Temmuz 2024 Kabul Tarihi: 13 Aralık 2024

✉ **Tuncay Ceylan**

Dr. Öğr. Üyesi / Assistant Professor
Bitlis Eren Üniversitesi / Bitlis Eren University
İslami İlimler Fakültesi / Faculty of Islamic Sciences
<https://ror.org/00mm4ys28>
<https://orcid.org/0000-0001-7864-8999>
tuncyceylan@gmail.com

Öz

Araştırmanın amacı, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan hutbelere Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın nasıl yansıtıldığını belirlemek, mevcut durum üzerinde analizler yapmak ve konuyla ilgili nasıl bir yol izlendiği hakkında değerlendirmeler yapmaktır. Çalışma, konuyla ilgili muhtemel ihtiyaç, eksiklik ve sorunların belirlenmesine ve verilen mesajların etkinliğinin artırılmasına katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır. Nitel bir yöntem olarak durum çalışması desenine göre tasarlanan araştırmanın örneklem grubunu 2011-2024 yıllarında ülke genelinde okunan 607 cuma ve bayram hutbesi oluşturmaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak doküman analizi kullanılmış, hutbeler araştırma dokümanları olarak incelenmiştir. Elde edilen veriler ise içerik analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiş, kodlar oluşturulmuş ve kodlardan da temalara ulaşılmıştır. Araştırmada yapılan analizde dört temaya ulaşılmıştır: hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın yer alma sıklığı, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya atfedilen değer, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya yapılan saldırılarda ihlal edilen temel insan hakları ve saldırılara karşı hedef kitesine düşen sorumluluklar. Çalışmada, temalara ilişkin bulgular literatürle karşılaştırılarak tartışılmış, değerlendirilmiş ve öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbe, Kudüs, Mescid-i Aksâ.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Al-Quds and Masjid al-Aqsa in the Khutbahs of the Presidency of Religious Affairs of Türkiye*

Research Article

Received: 19 July 2024 Accepted: 13 December 2024

Abstract

The objective of this research is to determine the manner in which the Presidency of Religious Affairs (Diyanet) addresses and incorporates the topics of al-Quds and the Masjid al-Aqsa within the khutbahs it prepares. Additionally, the study aims to analyze the current state of affairs and provide evaluations regarding the approach implemented in relation to this matter. The significance of this study lies in its potential to contribute to the identification of any pertinent needs, deficiencies, and problems, as well as to enhance the effectiveness of the messages conveyed to the target audience. The research methodology employed is a qualitative case study approach, with a sample comprising 607 Friday and eid khutbahs delivered nationwide between the years 2011 and 2024. The data collection technique utilized is document analysis, wherein the khutbahs were meticulously examined as research documents. The obtained data was then subjected to a comprehensive content analysis, leading to the formulation of codes and the subsequent derivation of four prominent themes: the frequency of references to al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the khutbahs, the value and significance ascribed to these sacred sites, the fundamental human rights violations observed during attacks on them, and the responsibilities of the target audience in addressing and responding to these attacks. The findings related to these themes were thoroughly discussed and evaluated in comparison to the existing body of literature, and relevant recommendations were developed to address the identified needs, shortcomings, and issues within the context of this important subject matter.

Keywords: Religious Education, Presidency of Religious Affairs, Khutbah, al-Quds, Masjid al-Aqsa.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

Although khutbah is a form of worship, it is also a non-formal religious education activity that informs the society on different subjects. Khutbahs with a broad perspective cover a wide range of topics, including religious, political, social, and cultural issues, among others. One of the topics covered in the khutbahs is al-Quds and the Masjid al-Aqsa. The Presidency of Religious Affairs (DİB) provides information for the community on the subject, develops attitudes and tries to guide the masses by mentioning al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the khutbahs. Additionally, the DİB aims to convey the state's official stance on the matter to the public and encourage its acceptance through khutbahs. By examining the information provided about al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the khutbahs, the attitudes being cultivated in the target audience, and the guidance offered to the community, it becomes possible to discern the national policy regarding al-Quds and the Masjid al-Aqsa. This requires an examination of khutbah content and an assessment of the current situation.

Within the framework of content analysis in the literature, khutbahs have explored topics such as Ramadan, religious perception, discourse, current issues, and hadith. However, no study has been found that specifically examines the topic of al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the DİB khutbahs. This gap, which forms the basis of the study, was identified as a deficiency in the literature, and this research was designed to address it and contribute to the field. In this context, the problem statement of the study was formulated as: "How are al-Quds and the Masjid al-Aqsa represented in the DİB khutbahs?" The aim of the research is to determine how al-Quds and the Masjid al-Aqsa are represented in the DİB khutbahs, analyze the current situation, and evaluate the policy being followed on this matter. This study, which is pioneering in its examination of al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the DİB khutbahs, is expected to contribute to identifying potential needs, deficiencies, and issues related to the subject, ultimately enhancing the effectiveness of the messages conveyed. The research employed a qualitative method using a case study design. The study group for this research comprises 607 Friday and Eid khutbahs delivered nationwide from 2011 to 2024. In the study, document analysis served as the data collection method. The data obtained from the khutbah documents were analyzed using content analysis, resulting in the creation of codes and the identification of themes derived from those codes. Four themes emerged from the analysis: the frequency of mentions of al-Quds and the Masjid al-Aqsa in the khutbahs, the values attributed to al-Quds and the Masjid al-Aqsa, the fundamental human rights that are violated during the attacks on al-Quds and

the Masjîd al-Aqsa, and the responses directed at the target audience regarding these attacks.

In the research, the frequency of references to al-Quds and the Masjîd al-Aqsa in the khutbahs was examined in both direct and indirect categories. It was determined that the subject of al-Quds and the Masjîd al-Aqsa was frequently mentioned, both directly and indirectly, in the khutbahs during periods when Israel attacked al-Quds, Masjîd al-Aqsa, Gaza, or Palestine. The frequent discussion of this issue in khutbahs can be interpreted as an indication that the DİB, and consequently the government, is concerned about the situation in al-Quds and aims to raise societal awareness by keeping the issue at the forefront. The study found that al-Quds and Masjîd al-Aqsa were addressed in relation to religious, historical, and universal values. In the khutbahs, it was emphasized that al-Quds, with its thousands of years of history, has been the cradle of many religions and civilizations. Consequently, it is regarded as a universal place that embodies common values for all of humanity. In the research, the basic human rights violated by Israel during the attacks were categorized into the following areas: life, belief/worship, property, health, education, freedom, nutrition, dignity, and peace. In the khutbahs, support for the Palestinian people was expressed through a biased tone when discussing the violated fundamental human rights. A Palestinian perspective was adopted in analyzing the events, and Israel faced significant criticism. In the research, the responsibilities expected from the public in response to the attacks were evaluated in the following categories: social, economic, religious, psychological, legal, and educational. The DİB supported a pro-Palestinian policy by assigning responsibilities to the public in response to the attacks discussed in khutbahs, aiming to shape public opinion in favor of Palestine within the country.

Giriş

Kutsal mekânlar, bir toplumun dinî hayatında merkezi bir öneme sahip olan, inananların hayatına anlam kazandıran ve tanrıya daha yakın olduğuna inanılan yerlerdir.¹ Ayrıca dinî öneme sahip olaylara şahitlik eden, dinî bir şahsiyetle bağlantısı olan, mabet ya da dinî merkezlere ev sahipliği yapan yerler de kutsal mekânlardır.² Bu bağlamda kutsal sayılan yerlerden biri de Filistin topraklarında yer alan Kudüs ve şehirdeki Mescid-i Aksâ'dır.³ Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya atfedilen kutsallık Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in buralara yükledikleri anlamlarla ilgilidir. Yahudilikte Kudüs, tanrının Yahudilere vadettiği toprakların (arz-ı mev'ûd), Yahudi milletinin, inanç ve ibadetlerinin merkezidir. Kudüs'te inşa edilen Süleyman Mabedi⁴ de Yahudi milletinin özgürlüğünün sembolü ve Yahudi inancının en kutsal mabedidir.⁵ Hıristiyanlıkta Kudüs, Hz. İsa'nın yaşadığı, Hıristiyanlığı yaydığı, çarmıha gerildiği, hac ibadetinin yapıldığı ve kible yeri Merkad-i İsa Kilisesi'nin (Kutsal Mezar Kilisesi) olduğu kutsal bir yerdir.⁶ İslâmiyet'te ise Kudüs, tevhit inancını yaymak için birçok peygamberin yaşadığı, Mekke ve Medine'den sonra İslâm'ın en mukaddes şehridir.⁷ Şehirdeki Mescid-i Aksâ ise harem-i şerif olup⁸ Müslümanların ilk kiblesi

¹ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (2002), 98.

² Ahmet Güç, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları* 1 (1998), 351.

³ Ömer Faruk Harman, "İslamiyet ve Kudüs", *Milel ve Nihal* 16/1 (2019), 27-31.

⁴ Yahudi tarihinin en önemli mabedi olan Süleyman Mabedi, Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş olup "Kutsal Ev" anlamında İbrânîce Beth ha-Mikdaş, Arapça'da ise Beytülmakdis olarak anılmaktadır.

⁵ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, çev. Filiz Orman (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2001), 11-70; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 405-427.

⁶ Carnotensis Fulcherius, *Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak*, çev. İlan Bihter Barlas (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 50-110; Eldar Hasanoğlu - Nuh Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir* (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 132-163.

⁷ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Bekir Karlığa - Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985), 9/4611-4613; İsmail Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 160.

⁸ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

ve Hz. Peygamber'in miraç tecrübesini yaşadığı mukaddes mekândır.⁹ Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'den sonra namaz için ziyaret edilmesi gereken İslâm'ın en kutsal üç mescidinden biridir.¹⁰

Kudüs, sahip olduğu dinî argümanlardan dolayı tarih boyunca insanlığın ilgi ve dikkatini çekmiş, anlaşmazlıklara konu olmuş, farklı millet ve inançların eline geçerek birçok medeniyete beşiklik yapmıştır.¹¹ Bu minvalde Kudüs, Kenanlılar, Amâlikâlîler, Hurriler, İsrailoğulları, Babiller, Persler, Mısırlılar, Romalılar, Bizanslılar¹² ve 638'de Hz. Ömer döneminde Müslümanların eline geçmiştir.¹³ Müslümanların Kudüs hâkimiyeti, haclı işgalleriyle kesintiye uğramanın dışında yaklaşık 1200 yıl sürmüştür, İngiltere'nin 1917'de Kudüs'ü Osmanlılardan almasıyla sona ermiştir.¹⁴ İşgalden sonra İngiltere, Yahudilerin Filistin topraklarına yerleşmesini ve siyasi varlık göstermelerini destekleyen Balfour Deklarasyonu'nu (1917) ilan etmiştir.¹⁵ Bu tarihten itibaren İngiltere mandasında yönetilen Filistin'e, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman ve Hıristiyan Arapların yerine dışarıdan getirilen Yahudiler yerleştirilmiştir. Bölgenin demografik yapısının değişmesine neden olan bu durum, Kudüs'te ve genel olarak Filistin'de çeşitli protesto ve ayaklanmaların gerçekleşmesine ve bir Filistin sorununun oluşmasına neden olmuştur.¹⁶

Yaşanan olaylar neticesinde Filistin sorunu, Birleşmiş Milletler (BM) kuruluna taşınarak uluslararası bir boyut kazanmıştır.¹⁷ Filistin sorununa yönelik olarak 1947'de BM Genel Kurulu'nda Taksim Planı kararı alınmıştır. Bu paylaşım kararına göre bölgede Filistin ve İsrail olmak üzere iki devletin kurulmasına ve Kudüs'ün BM Vesayet Konseyi tarafından yönetilmesine

⁹ Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî İbn Sa'd, *Kitabü'l-Tabakâti'l-kebir*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 1/160-174.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fazlu's-Salât", 1 (No. 25).

¹¹ Türkkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 35/1 (1980), 30-35.

¹² Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

¹³ Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî el-Belâzurî, *Fütûhu'l-bıldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 162; Moshe Gil, *A History of Palestine, 634-1099* (New York: Cambridge University Press, 1997), 50-51.

¹⁴ Kâmil Cemil Aselî, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

¹⁵ Walid Khalidî, "Palestine and Palestine Studies: One Century After World War I and the Balfour Declaration", *Journal of Palestine Studies* 44/1 (2014), 138.

¹⁶ Aselî, "Kudüs"; Sachin Tiwari, *Palestine: From Balfour Declaration to Oslo Accords* (London: Austin Macauley Publishers, 2020), 1-3.

¹⁷ Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948/ Osmanlılardan İngilizlere: Ruhani Birliktelikle Siyasi Yırtılma Arasında*, çev. Estreya Seval Vali (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 20-23.

hükmedilmiştir.¹⁸ Bu karara rağmen bölgede Filistin devleti kurulamadığı gibi 1948’de İngiltere’nin Filistin topraklarından çekilmesinin hemen ardından İsrail devleti kurulmuş ve İsrail, BM’nin Taksim Planında Filistin devletine verdiği yerleri de işgal etmiştir.¹⁹ Esasen İsrail, kurulduğu günden günümüze kadar bölgedeki Arap devletlerine ve Filistinlilere saldırarak Kudüs, Gazze ve Batı Şeria başta olmak üzere Filistin topraklarını işgal etmiş, yüzbinlerce kişinin ölmesine ve milyonlarca kişinin de yerinden olmasına sebep olmuştur.²⁰ İsrail’in saldırılarına karşı BM karşıt kararlar alarak tepki göstermiş,²¹ devletler de kendi konjonktürlerine göre lehte veya aleyhte pozisyonlar alarak meseleye dâhil olmuşlardır.²²

Türkiye Cumhuriyeti devleti de tarihî bağlarının bulunması ve Müslümanların ilk kiblesi Mescid-i Aksâ’nın söz konusu olması nedeniyle, uluslararası gündemde yer alan Kudüs ve genel anlamda Filistin sorunuyla ilgilenmiştir. Buna göre Türkiye, 2000’li yıllardan önce Filistin sorununa genellikle İsrail-Filistin dengesini gözetken, uluslararası koşullara göre şekil alan ve Filistin perspektifine yakın kararlar veren bir politika benimsemiştir.²³ 2000’li yıllardan itibaren ise Türkiye’nin Filistin sorununa resmi duyarlılığı artmış; devlet olarak Kudüs, Mescid-i Aksâ ve Filistin konusunda daha aktif bir rol üstlenilmiştir.²⁴ Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın hukuki statüsü, İsrail işgalleri sırasında Filistin’de yaşanan insanlık dramı, dünya kamuoyunun tepkisi, insani yardımlar gibi çeşitli konuları uluslararası platformlarda gündeme getirilerek Filistin yanlısı bir duruş geliştirmiştir.²⁵

Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun ele alındığı vasıtalarından biri hutbelerdir. Sözlük anlamıyla bir topluluğu ikna etmek amacıyla yapılan konuşmaları ifade eden hutbe,²⁶ cuma ve bayram namazlarında hatibin

¹⁸ United Nations UN, “Palestine Plan of Partition with Economic Union – General Assembly Resolution 181 (II) Future Government of Palestine”, *The Question of Palestine* (1947).

¹⁹ Henry Eugene Bovis, *The Jerusalem Question, 1917-1968* (Michigan: American University, 1968), 61-105, 270-283.

²⁰ Ataöv, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, 38-52.

²¹ United Nations UN, “Jerusalem/Israeli Measures – GA 5th Emergency Special Session – Resolution”, *The Question of Palestine* (1967).

²² Bovis, *The Jerusalem Question, 1917-1968*, 1-8.

²³ Çağlar Özer, “Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu”, *Külliye (Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı)* 1 (2023), 590-592.

²⁴ Özer, “Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu”, 600-601.

²⁵ Mustafa İnce, “Trump’ın Kudüs’ü İsrail’in Başkenti Olarak Tanınmasının Türk Basınındaki Yansımaları”. *Turkish Studies* 13/15 (2018), 278; Özer, “Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu”, 592.

²⁶ Ahmed Muhtar Ömer, *Mu’cemu’l-lügati’l-Arabbiyeti el-muâsıra* (Kâhire: Âlemü’l-Kütüb, 2008), 660.

hedef kitlesi olan cemaate karşı minberde irat ettiği, vaaz ve nasihat içeren konuşmalara denir.²⁷ Hutbe, cuma ve bayram namazlarının tamamlayıcı bir ögesi olmakla birlikte dinî, toplumsal ve sosyal açıdan eğitsel yönü ön planda olan bir faaliyettir. Hutbeler, ele aldıkları konularda hedef kitlesini bilgilendirmeyi, konuyla ilgili kendilerinde tutum ve davranış geliştirmeyi hedefleyen bir yaygın din eğitimi vasıtasıdır.²⁸ Hutbelerin geniş kitlelere kolay ulaşabilmesi, sürekli olması, gönüllülük esasına dayanması, dinî içerikli ve referanslı olması toplumu yönlendirmedeki etkisini artırmaktadır.²⁹ Bu etkilerinden dolayı da hutbeler, sadece dinî bir ritüel amacıyla gerçekleştirilen bir ibadet biçimi olarak görülmemiş; otoritenin halka ulaşma, belli bir meseleyle ilgili kanaatini bildirme, toplumu yönlendirme, toplumda tavır birliği ve kamuoyu oluşturma aracı ve süreci olarak da kullanılmıştır.³⁰

Türkiye’de hutbeler, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından belirlenerek imam hatipler tarafından okunmaktadır. DİB hutbeler vasıtasıyla toplumu çeşitli konularda aydınlatmaktadır.³¹ Bu anlamda DİB, hutbelerde dinî konularla birlikte sosyal, toplumsal, kültürel, güncel, tarihi, iktisadi vb. çeşitli konuları da işleyerek toplumda ortak bir bilinç, anlayış ve tutum oluşturmaya çalışmaktadır.³² Bu amaçla DİB’in hutbelerde işlediği konulardan biri de Kudüs ve Mescid-i Aksâ’dır. DİB, hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunu ele alarak konuya ilişkin cemaate bilgi vermekte, tutum geliştirmekte ve kitleleri yönlendirmeye çalışmaktadır. Buna göre hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili nasıl bir bilgilendirmenin yapıldığı, konuya ilişkin hedef kitlesinde nasıl bir tutum geliştirilmeye çalışıldığı ve cemaatin konuyla ilgili nasıl yönlendirildiği belirlenerek ulusal düzeyde Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili nasıl bir yöntem izlendiği ortaya konulabilir. Bu durum da hutbe içeriklerinin araştırılmasını ve mevcut durumun tespit edilmesini gerekli kılmaktadır.

²⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet* (Ankara: Kuşak Yayınları, 1975), 26-27.

²⁸ Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 380.

²⁹ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 106.

³⁰ Recai Doğan, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (1998), 23-26; Münir Ecer - Eyup Şimşek, “Fâtımî Hutbelerinin Eğitim Açısından İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması”, *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2022), 3-5.

³¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (DİBKGHK), *Resmî Gazete* 12038 (22 Haziran 1965), Kanun No. 633, md. 1/1.

³² Kasım Kocaman, “Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1260.

Hutbeler DİB tarafından hazırlanıp ülke genelinde okunması, her hafta yaklaşık yirmi milyon gibi geniş bir kitle tarafından dinlenmesi,³³ dinleyenler üzerinde yönlendirici ve bilgilendirici etkisi olması nedeniyle literatürde farklı disiplinler tarafından çeşitli yönlerden araştırılmıştır.³⁴ Bu bağlamda muhteva analizi çerçevesinde hutbelerde ramazan,³⁵ din algısı,³⁶ hadis,³⁷ cümle yapıları³⁸ gibi farklı konularla ilgili araştırmalar yapılmıştır. Fakat literatürde DİB hutbelerinde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunu ele alıp inceleyen bir araştırmaya ulaşamamıştır. Çalışmanın gerekçesini oluşturan bu durum literatürde bir eksiklik olarak değerlendirilmiş, alan yazına katkı sağlamak için bu araştırma tasarlanmıştır. Bu çerçevede çalışmanın problem cümlesi şöyle belirlenmiştir: “*DİB hutbelerine Kudüs ve Mescid-i Aksâ nasıl yansımıştır?*” Bu problem cümlesini açıklığa kavuşturmak için araştırmada şu soruların cevabı aranmıştır:

- Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ hangi sıklıkta işlenmiştir?
- Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ hangi değerlerle öne çıkartılmıştır?
- Hutbelerde Filistin, Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya yapılan saldırılarda ihlal edilen hangi temel insan hakları ele alınmıştır?
- Hutbelerde Filistin, Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya yapılan saldırılara karşı cemaate hangi sorumluluklar yüklenmiştir?

Araştırmanın amacı, DİB hutbelerine Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın nasıl yansıdığını belirlemek, mevcut durum üzerinde analizler yapmak ve konuyla ilgili nasıl bir usul izlendiği üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. DİB hutbelerinde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunu incelemesi açısından öncü olan bu çalışmanın, konuyla ilgili muhtemel ihtiyaç, eksiklik ve sorunların belirlenmesine ve verilen mesajların etkinliğinin artırılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca araştırmanın, yaygın din eğitimi

³³ Ümit Harun Akkaya, “Diyaret Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, *Bilimname* 44/1 (2021), 98.

³⁴ Ahmet Onay, “Diyaret Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyarret İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 2.

³⁵ Metin Demir, “Din ve Devletin Kesişim Noktası: Cuma Hutbelerinde Ramazan Algısı”, *Ramazan ve Oruç*, ed. Berat Açıl v.dğr. (İstanbul: Belikan Basım, 2015), 699-708.

³⁶ Halil Arslan, *Diyaret İşleri Başkanlığı’nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

³⁷ Ahmet Aslantaş, *Diyaret İşleri Başkanlığı’nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tenkidi (2001-2005)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

³⁸ Akkaya, “Diyaret Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”, 23.

vasıtası olarak hutbelerin uluslararası ve güncel bir konuyu önemseme ve gündemde tutuma durumunu belirlemeye yarar sağlayacağı söylenebilir.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Deseni

Araştırmada, nitel yöntemlerden durum çalışması desenine başvurulmuştur. Durum çalışması deseni, bir durumu, süreci, sistemi, etkinliği, olayı ya da kişileri derinlemesine inceleyen bir yöntemdir.³⁹ Araştırmada, DİB hutbelerinde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun nasıl ele alındığı bir durum olarak değerlendirilmiş, sözü edilen bu durumu detaylıca incelemek, betimlemek ve hutbe dokümanlarını bu perspektifle analiz etmek için durum çalışması deseni tercih edilmiştir.

1.2. Örneklem Grubu

Türkiye’de hutbeler DİB tarafından merkezi bir yaklaşımla hazırlanmaktadır. DİB, ülke genelinde okunmak üzere hazırladığı hutbeleri, hutbe kitapları, dergiler ve son olarak diyanet web sitesinde yayınlamıştır.⁴⁰ DİB, 2006’da hutbe hazırlama işini il müftülüklerinde kurulan Hutbe Komisyonuna ve 2013 yılında müftülük bünyesindeki İl İrşat Kurullarına vermiştir.⁴¹ Bu kurullar il genelinde okunan hutbeleri belirleyip imam hatiplerin kullanımına sunmuşlardır. Bunun yanı sıra bu dönemlerde kurulların hazırladıkları hutbelerin dışında, önemine nispeten gerektiğinde DİB merkezince de hutbeler hazırlanmış ve tüm illerde bunların okunması istenmiştir.⁴² DİB, Türkiye’de önemli olayların yaşanması sebebiyle 2016’dan itibaren Başkanlık merkezince hazırlanan hutbelerin her hafta ülke genelinde okunmasına karar vermiştir.⁴³

Müftülüklerdeki kurulların hazırladıkları hutbelerde konu farklılıklarının olması ve bu hutbelerin hazırladıkları il bölgesiyle sınırlı kalmaları nedeniyle müftülüklerce hazırlanan hutbeler örneklem grubuna dâhil edilmemiştir. Araştırmanın örnekleme DİB merkezince hazırlanıp ülke genelinde okunan hutbeler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem grubu elverişli örneklem tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Elverişli örneklem tekniği, mevcut olan, erişimi kolay ve hızlı elde edilebilen öğelere dayanmaktadır. Bu teknikte araştırmacı mevcutta var

³⁹ John W. Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap Yayınlar, 2017), 14.

⁴⁰ Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, 97-98.

⁴¹ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi” (Erişim 07 Mayıs 2024).

⁴² Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, 99-100.

⁴³ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Din Hizmetleri Raporları” (Erişim 07 Mayıs 2024).

olan öğelerden yeterli ögeyi örneklem grubu olarak belirler ve evrene geneller. Bu teknik araştırmacıya emek, maliyet ve zamandan tasarruf sağlar.⁴⁴ Kolay ulaşılabilir olması, tasarruf sağlaması ve güncel olması nedeniyle çalışmanın örneklem grubunu 2011-2024 yıllarında DİB Din Hizmetleri Genel Müdürlüğüne hazırlanıp ülke genelinde okunan toplam 607 cuma ve bayram hutbesi oluşturmaktadır.⁴⁵ Bu hutbeler DİB web resmi sayfasından yayımlanan arşivden temin edilerek kullanılmıştır.⁴⁶ Çalışma grubuna ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubu

1.3. Veri Toplama Araçları

No	Yıl	Hutbe Sayısı
1	2011	7
2	2012	10
3	2013	30
4	2014	44
5	2015	54
6	2016	55
7	2017	55
8	2018	54
9	2019	54
10	2020	51
11	2021	55
12	2022	53
13	2023	54
14	2024	31
Toplam	14 Yıl	607 Hutbe

⁴⁴ Ranjit Kumar, *Araştırma Yöntemleri*, ed. Ömay Çokluk (Ankara: Edge Akademi Yayınları, 2011), 219-220.

⁴⁵ 2024 yılında çalışma grubuna dâhil edilen hutbeler, bu araştırmanın hazırlandığı tarihle sınırlandırılmıştır. Buna göre araştırmada 19.07.2024 tarihine kadar yayımlanan hutbeler çalışma grubuna alınmıştır.

⁴⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı DİB, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi” (07 Mayıs 2024).

Araştırma verileri, doküman analizi yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Kayıt ve belgelerden veri toplama tekniği olan doküman analizi yönteminde dokümanlar, çalışmanın merkezinde yer alan olgunun anlaşılmasına yardım eden bilgi kaynaklarıdır. Bu bilgi kaynakları ise arşivler, ansiklopediler, yapılan çalışmalar, kitaplar, yazışmalar, tutanaklar, makaleler, raporlar, istatistikler, dergiler, video, resim vb. çeşitli dokümanlardır.⁴⁷ Araştırmada, veri dokümanları olarak DİB hutbeleri incelenerek bu dokümanlardan Filistin, Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili veriler elde edilmiştir. Ayrıca bulguları yorumlamak, karşılaştırmak ve desteklemek amacıyla konuyla ilgili akademik çalışma, kitap, makale, ansiklopedi dokümanlarına da başvurulmuştur.

1.4. Veri Analizi

Çalışmada elde edilen veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir. İçerik analizinde incelenen içeriğin ana vurgusu ve bunun anlaşılabilir bir biçimde organize edilerek yorumlanması amaçlanmıştır.⁴⁸ Bu amaçla içerik analizinde veriler düzenlenir, okunur, kodlar oluşturulur ve kodlardan da temalar elde edilir. Temalara ilişkin analizler yapılarak yorumlar yapılır, sonuçlara şekillerle, grafiklerle ve tablolarla desteklenir.⁴⁹ Araştırmada çalışma grubundaki hutbeler okunmuş, hutbelerde Filistin, Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili kodlar deşifre edilerek dijital ortama aktarılmıştır. Kodlar, ulaşılan temalar ve ilişkili kategoriler altında toplanarak geçtiği hutbe sayısına göre frekansları hesaplanmış ve bulgular tablolarla desteklenmiştir. Ulaşılan bazı kodlar farklı temalarla ilişkili olduğu için bunlar birden çok tema ve kategoride tekrar değerlendirilmiştir. Temalara ilişkin bulguları desteklemek amacıyla uygun görülen yerlerde hutbelerden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Alıntı yapılan metinlerin hangi hutbelerde yer aldığını belirtmek için de hutbelerin yayın tarihleri parantez içerisinde gösterilmiştir. Ulaşılan bulgular ise literatürle karşılaştırılarak yorumlanmış, tartışılmış ve sonuçlandırılmıştır.

1.5. Güvenirlilik ve Geçerlilik

Araştırma sürecinin tüm yönleriyle açık bir biçimde sunulması çalışmanın güvenirliliğini artırmaktadır.⁵⁰ Kod, tema ve yorum süreçlerinde sürekli kontrollerin yapılması, verilerin kontrol edilip kod ile temaların doğrulanması ve bulgularla karşılaştırılması da araştırmanın güvenirliliğini sağlamaktadır.⁵¹ Çalışmanın güvenirliliğini sağlamak amacıyla araştırma süreci açık ve anlaşılabilir şekilde belirtilmiştir. Araştırmanın her

⁴⁷ Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 191-192.

⁴⁸ Kumar, *Araştırma Yöntemleri*, 299-301.

⁴⁹ Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 197-201.

⁵⁰ Kumar, *Araştırma Yöntemleri*, 198.

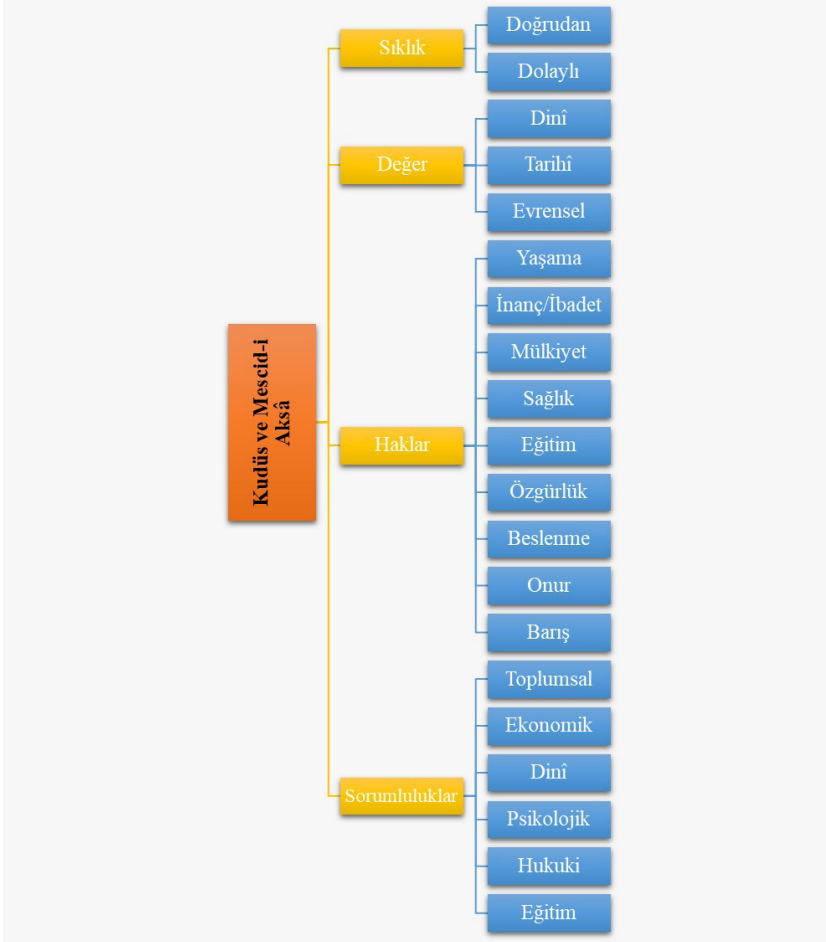
⁵¹ Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 203.

aşamasında hata riskini yok etmek amacıyla iç kontrol yapılmış ve temalar ile veriler sürekli karşılaştırılmıştır. Araştırmanın geçerliliğini sağlamak için doğrudan aktarımların yapılması önem taşımaktadır.⁵² Çalışmada da hutbelerden alıntılara yer verilerek araştırmanın geçerliliği artırılmaya çalışılmıştır.

2. Bulgular

Araştırmada ulaşılan temalar aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 1: Temalar

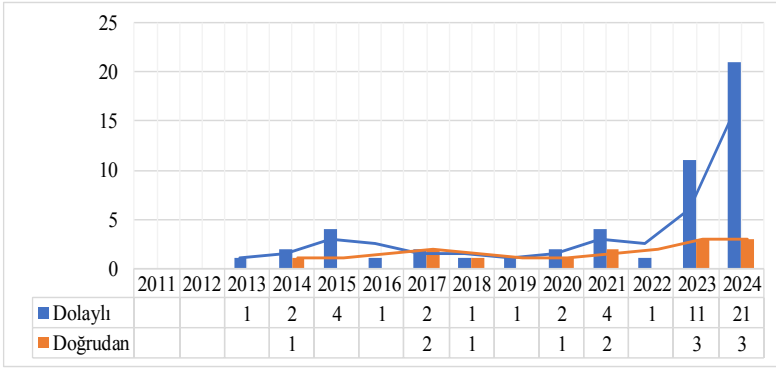
Bulgular, ulaşılan temalar başlığında incelenecektir.

⁵² Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 270.

2.1. Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Yer Alma Sıklığı

DİB'in hutbelerde bir konuya yer verme sıklığı, o konunun önemsenme durumu ve cemaatin konu hakkındaki ilgi, istek ve ihtiyaçlarıyla ilgili bilgiler vermektedir.⁵³ Araştırmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun hutbelerde yer alma sıklığı belirlenerek konunun önemsenme ve cemaatin ilgisine sunma durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yı işleyen hutbeler yıllara göre belirlenerek aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 2: Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Hutbelerde Yer Alma Sıklığı

Çalışmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yı ele alıp metnin bütününde bu konuyu işleyen hutbelerin yanı sıra farklı bir konuyu ele alırken Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya da değinen hutbelerin olduğu belirlenmiştir. Hutbenin tamamında Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yı ele alan hutbeler “Doğrudan”, Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili bir ögeyi ele alıp konu bağlamında işleyen hutbeler ise “Dolaylı” kategorisinde değerlendirilmiştir.

Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusuna doğrudan değinen hutbelerin sıklığı incelendiğinde düzenli bir dağılımın olmadığı söylenebilir. Bu durum hutbelerin içerikleriyle ilişkilendirilebilir. Çünkü konuya doğrudan değinen hutbelerin büyük çoğunluğu İsrail'in Filistin, Gazze, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya saldırılar düzenlediği haftalarda kaleme alınmış güncel içeriklerdir. Benzer içeriklerle bu hutbelerde, Kudüs'ün insanlığın ortak değeri olduğuna, barış, esenlik ve İslâm yurdu oluşuna vurgu yapılmıştır. Hutbelerde İsrail'in Filistin, Kudüs, Gazze ve Mescid-i Aksâ'da saldırılar gerçekleştirerek masum insanları katlettiği, insanlık suçu işlediği, bu nedenle Müslümanların birlik olmaları, Filistin davasını sahiplenmeleri ve Filistin halkının yanında yer almaları gerektiği temaları üzerinde durulmuştur. Konuya doğrudan değinen hutbelerde Filistin meselesi acı,

⁵³ Onay, “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, 6.

yara, hüznün, esaret veya zulüm gibi konunun duygusal boyutunu öne çıkartan başlıklarla yayımlanarak hedef kitlesinin dikkati konuya çekilmeye ve saldırılara karşı kamuoyunun tepkisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Konuya doğrudan değinen bazı hutbeler şu başlıklarla kaleme alınmıştır: “Mazlumların Ümidi Olabilmek” (18.07.2014), “Tükenmeyen Hüznümüz: Kudüs ve Mescid-i Aksâ” (21.07.2017), “Kapanmayan Yaramız: Kudüs” (08.12.2017), “Dinmeyen Yaramız: Kudüs” (18.05.2018), “Kudüs’ün Özgür Olduğu Bayramlara” (13.05.2021), “Zulüm Cezasız Kalmaz” (21.05.2021), “Zulümle Âbâd Olunmaz” (13.10.2023), “Zulme Rıza Göstermek Zulümdür” (03.11.2023).

Çalışmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya dolaylı olarak değinen hutbelerin konuya doğrudan değinen hutbelere nispeten daha çok oldukları belirlenmiştir. Bu durum da hutbelerin konularıyla açıklanabilir. Çünkü konuya dolaylı olarak değinen hutbelerde, başka güncel konular işlenirken konu bağlamında Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya da değinilmiştir. Bu hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ hakkında detaylı bilgiler verilmekten çok, Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili bir öge konu bağlamında yüzeysel olarak ele alınmıştır. Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya dolaylı olarak değinen hutbelerin genellikle Miraç Kandili sebebiyle yayımlanan metinler olduğu saptanmıştır. Miraç Kandilini konu edinen hutbelerde de miracın Mescid-i Aksâ’da olduğuna İsrâ Sûresine atıf yapılarak değinilmiş, fakat Mescid-i Aksâ ile ilgili başka bir bilgiye yer verilmemiştir. Miracın Mescid-i Aksâ’da gerçekleştiği hutbelerde şu âyetle sıklıkla vurgulanmıştır: “*Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya ulaştıran Allah’ın şanı ne yücedir.*”⁵⁴ (15/05/2015) Konuya dolaylı olarak değinen diğer hutbelerde ise güncel saldırılar nedeniyle Filistin, Gazze ve Kudüs’te acılar yaşandığına değinilerek duada bulunulmuş, konu hakkında başka herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Araştırmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun doğrudan veya dolaylı olarak hutbelerde yıllara göre farklı sıklıklarda yer aldığı saptanmıştır. Bu minvalde 2011-2012 yıllarındaki hutbelerde konuyla ilgili herhangi bir içeriğin işlenmediği belirlenmiştir. Bu durum, bu yıllardaki hutbelerin büyük çoğunluğunun il müftülükleri tarafından hazırlanması nedeniyle örneklem grubuna dâhil edilmemesiyle ilişkilendirilebilir. İsrail’in 7 Ekim 2023 tarihinden beri devam eden Gazze saldırıları nedeniyle Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun hutbelerde yer alma sıklığında kayda değer bir artış olduğu tespit edilmiştir. Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusu, İsrail’in son Gazze saldırılarından sonra hemen her hutbede ele alınan konu bağlamında

⁵⁴ *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2009), el-İsrâ 17/1.

işlenerek konu gündemde tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin bir hutbede haram konusu işlenirken en büyük günahlardan birinin insan canına kastetmek olduğu dile getirilerek İsrail'in Gazze ve Refah'ta gerçekleştirdiği saldırılara değinilmiştir. Bu durum hutbede şöyle dile getirilmiştir: "Haram olan diğer büyük bir günah da insanın canına ve malına kastetmek, şeref ve haysiyetine zarar vermektir. Bu cihanşümül ölçüye rağmen bugün insanlıktan nasibini almamış katil siyonistler, dünyanın gözü önünde Gazze ve Refah'ta en büyük günahlardan birini işlemekte; kadın, çocuk, yaşlı demeden masumları katletmektedir." (31.05.2024)

2.2. Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Değeri

Kudüs üç dinin kutsal kabul ettiği, içinde bu dinlere ait kutsal mabetlerin olduğu ve farklı medeniyetlere beşiklik etmiş evrensel bir yerdir. Ayrıca Kudüs, uzun yıllar boyunca İslâm medeniyetinin himayesinde bulunan ve bu medeniyete ait izler taşıyan mukaddes bir şehirdir.⁵⁵ Bu çerçevede Kudüs ve Mescid-i Aksâ dinî, tarihî, kültürel ve evrensel değerlere sahip bir özellik taşımaktadır. Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın hangi değerlerle ele alınıp hedef kitlesine hangi değerlerle tanıtıldığı belirlenerek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya Atfedilen Değerler

Tema	Kategori	Kod	f
Değer	Dinî	Kudüs İslâm yurdudur.	37
		Mescid-i Aksâ miraç durağıdır.	30
		Mescid-i Aksâ Müslümanların ilk kiblesidir	13
		Kudüs peygamberler şehridir.	11
		Kudüs semavi dinlerin kutsalıdır.	3
	Tarihi	Kudüs insanlığın en kadim şehirlerin biridir	10
		Kudüs yıllarca Müslümanların elinde huzur şehri olmuştur	7
		Mescid-i Aksâ tarihin en eski mabetlerinden biridir.	2
	Evrensel	Kudüs binlerce yıldır birçok medeniyete beşiklik etmiş insanlığın ortak değeridir.	12

Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın dinî, tarihî ve evrensel yönleriyle ele alındığı belirlenmiştir. Kudüs ve Mescid-i Aksâ özellikle dinî özellikleriyle öne çıkartılmış, öncelikle İslâm dininde sahip olduğu değerler açısından dikkate alınmıştır. Buna göre Kudüs ve Mescid-i Aksâ Hz. Peygamber'in emaneti ve İslâm yurdu olarak nitelendirilmiş ve buraların Müslümanlara ait olduğu vurgulanmıştır. Bu görüş bazı hutbelere şöyle yansımıştır: "Kudüs, sıradan bir toprak parçası değildir. Kudüs ve Mescid-i Aksâ, bize Peygamberimizin emanetidir." (18.05.2021)

⁵⁵ Hasanoğlu - Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*, 19-20, 169-185.

“Kudüs, İslâm yurdudur; Müslümanlara aittir.” (07.02.2020) Hutbelerde İslâm beldesi olarak Kudüs, Mekke ve Medine gibi Müslümanların kutsal olarak betimlenmiş ve Müslümanların birliğini sağlamada ortak bir değer şeklinde vasıflandırılmıştır. Bu durum bir hutbede şöyle kaydedilmiştir: “Mekke ve Medine nasıl ki Müslümanların ruhu ve sevdası ise, Kudüs de öylece damarlarında dolaşan kandır. Kudüs, İslâm ümmetinin vahdet binasında kilit taşıdır.” (18.05.2018) Hutbelerde Kudüs’ün “darü’s-selam” (21.07.2017), “emin belde” (02.02.2024), “barış şehri” (07.02.2020) “eman ve güven yurdu” (21.04.2017) “barış ve huzurun merkezi” (08.12.2017) “barış ve selamet yurdu” (29.03.2019) “mübarek, mukaddes ve harem belde” (18.05.2018) olduğu fakat Müslümanlardan sonra buraların savaş alanına döndüğü vurgulanmıştır. Böylece hutbelerde, Kudüs’ün tekrar barış yurdu olması için Müslümanların elinde olması gerektiğiyle ilgili cemaate satır arası bilgiler verildiği söylenebilir.

Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ, miraç yurdu ve Müslümanların ilk kıblesi olması açısından da öne çıkartılmıştır. Mescid-i Aksâ “harem-i şerif” (18.05.2018) şeklinde nitelendirilip Hz. Peygamber’in burada miraca yükseldiği ve bu mescidin Müslümanların ilk kıblesi olduğu vurgulanmıştır. Bir hutbede şunlar ifade edilmiştir: “Mescid-i Aksâ, Efendimiz (s.a.s)’in mirâca yükseldiği yerdir. Müslümanların ilk kıblesidir.” (07.11.2014) Hutbelerde Mescid-i Aksâ’nın miraç yeri ve Müslümanların ilk kıblesi olması nedeniyle Hz. Peygamber tarafından önemsendiği ve Müslümanların onunla gönül bağlarınının olmasını istediği belirtilmiştir. Bu durum bir hutbede şöyle dile getirilmiştir: “İslâm’ın ilk kiblegâhı, Peygamberimiz (s.a.s)’in İsrâ ve Mîrac tecrübesini yaşadığı Mescid-i Aksâ da Kudüs’tedir. Allah Rasulü, bu yüzden Beytül-Makdis ile gönül bağımızın olmasını istemiştir.” (21.07.2017) Yine bu özelliklerinden dolayı Hz. Peygamber’in Mescid-i Aksâ’da namaz kılmayı salık verdiği kendi dilinden şöyle kaydedilmiştir: “Yeryüzünde ibadet gayesiyle sadece üç mescid için yolculuğa çıkılır: Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ.” (07.02.2020) Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın İslâm yurdu, miraç durağı ve İslâm’ın ilk kıblesi olduğu vurgulanarak hedef kitlesinde buraların Müslümanların ortak değeri olduğu anlayışı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu anlayışa bağlı olarak Kudüs meselesi de Müslümanların ortak davası şeklinde nitelendirilmiştir. Bu durum bir hutbede şöyle belirtilmiştir: “Kudüs meselesi, sadece Filistinlilerin değil bütün Müslümanların ortak meselesidir.” (13.05.2021)

Hutbelerde dinî yönüyle Kudüs, peygamberlerin yaşadığı ve tevhid mücadelesini verdiği kutsal bir şehir olarak da nitelendirilmiştir. Bu özelliği nedeniyle Kudüs “Peygamberler diyarı” (21.07.2017) “Peygamberler şehri” (14.05.2021) ve “Tevhidin beşiği” (02.02.2024) şeklinde betimlenmiştir. Kudüs’ün peygamber şehri olma özelliği hutbelere şöyle

yansımasıdır: “Kudüs, nice peygamberin tevhid mücadelesine sahne olmuş” (08.12.2017) “Kudüs, nice peygamberin aziz hatırasını taşıyan bir İslâm şehridir.” (07.02.2020) Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın değeri İslâm dini açısından ele alınırken, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta taşıdığı değerlere değinilmemiştir. Bununla birlikte sadece bazı hutbelerde Kudüs, “ilahî dinlerin kutsal kabul ettiği” (13.10.2023) ve “üç semavi dinin kiblesi olmuş” (21.07.2017) kutsal şehir şeklinde değerlendirilerek konu genel bir dil kullanılarak geçiştirilmiştir.

Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ tarihî yönüyle de ele alınmıştır. Kudüs “İnsanlığın en kadim şehirlerinden biri” (13.10.2023), Mescid-i Aksâ ise “Yeryüzünün en eski ve en kıymetli mescitlerinden biri” (18.05.2018) şeklinde nitelendirilerek bunların tarihî değerine işaret edilmiştir. Hutbelerde Kudüs, binlerce yıldır var olan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapan kadim bir şehir şeklinde ele alınmıştır. Bir hutbede şunlar belirtilmiştir: “Binlerce yıldır birçok medeniyete beşiklik yapan, bir cazibe merkezi olan Kudüs...” (21.07.2017) Hutbelerde Kudüs'ün tarihî değeri Müslümanlar açısından ayrıca ele alınmıştır. Hz. Ömer'in fethiyle birlikte Kudüs'ün özgürlüğüne kavuştuğu, Kudüs'ün yıllarca Müslümanların hâkimiyetindeyken adaletle yönetildiği ve herkesin inancını burada rahat bir şekilde yaşayabildiği vurgulanmıştır. Bu durum bir hutbede şöyle belirtilmiştir: “Kudüs, Hz. Ömer'in fethiyle huzura kavuşmuştur. Müslümanlar, Kudüs'te uzun yıllar adaletli bir yönetim sergilemişlerdir. Herkesin canına, malına, inancına saygı duymuşlardır.” (08.12.2017)

Kudüs ve Mescid-i Aksâ hutbelerde evrensel bir değer olarak da değerlendirilmiştir. Hutbelerde tarih boyunca farklı dinlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapması nedeniyle Kudüs'ün tüm insanlığın ortak değeri olduğu vurgulanmıştır. Bu durum bazı hutbelerde şöyle belirtilmiştir: “Kudüs, tarih boyunca tüm dinlerin varlığını özgürce devam ettirdiği insanlığın ortak mirasıdır.” (07.04.2023) “Kudüs her bir köşesinde insanlığın ortak izlerini, hatırasını barındıran kadim şehir.” (21.07.2017) Bu evrensel özelliği nedeniyle Kudüs meselesi de sadece Filistin'deki insanların değil, tüm insanlığın ortak meselesi olarak değerlendirilmiştir. Bir hutbede şöyle belirtilmiştir: “Kudüs, sadece Filistin ve Mescid-i Aksâ civarında yaşayanların değil, tüm dünya Müslümanlarının ve insanlığın ortak meselesidir.” (08.12.2017)

2.3. Saldırılarda İhlal Edilen Temel İnsan Hakları

Her birey, yaşamak, eşitlik, özgürlük, güvenlik vb. insan olmaktan kaynaklanan çeşitli haklara sahiptir. Bu haklar temel insan hakları olup hiçbir devlet veya kişi tarafından ihlal edilmemelidir.⁵⁶ Hutbelerde, İsrail'in

⁵⁶ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan - Levent Korkut (Ankara: Yetkin Yayınları, 1995), 57-63.

Kudüs, Mescid-i Aksâ, Gazze ve genel olarak Filistin’e saldırılar yaptığı ve bu saldırılarda çeşitli temel insan haklarını ihlal ettiğine yönelik kodlar belirlenmiştir. Belirlenen kodlar, ilişkili tema ve kategorilerde toplanarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya Saldırılarda İhlal Edilen Temel İnsan Hakları

Tema	Kategori	Kod	f
Haklar	Yaşama	Bebek, çocuk, kadın, yaşlı fark etmeksizin insanlar katledilmektedir.	53
	İnanç/ibadet	Mescid-i Aksâ’da ibadet edilmesine izin verilmemektedir. Mabetler bombalanmaktadır.	22
	Mülkiyet	İnsanların malları ve mülkleri ellerinden alınmaktadır.	16
	Sağlık	İnsanların sağlık imkânlarından yararlanmaları engellenmektedir	8
	Eğitim	Okullar bombalanmaktadır.	7
	Özgürlük	İnsanların özgürlükleri ihlal edilmektedir.	5
	Beslenme	İnsanların temel beslenme ihtiyaçlarına engel olunmaktadır.	4
	Onur	İnsan onur ve haysiyeti zedelenmektedir.	4
	Barış	Dünya barış ve huzuru tehdit edilmektedir.	3

Araştırmada, ihlal edilen temel insan hakları şu kategorilerde toplanmıştır: Yaşama, inanç/ibadet, mülkiyet, sağlık, eğitim, özgürlük, beslenme, onur ve barış. Hutbelerde barış ve huzur toprakları olarak nitelendirilen Filistin’in, İsrail’in bu topraklarda kurulmasından sonra savaş alanına döndüğü, İsrail’in uluslararası hukuka ve insan haklarına riayet etmeden şiddetli saldırılar gerçekleştirdiği ve burayı işgal ettiği vurgulanmıştır. Bu durum bir hutbede şöyle kaydedilmiştir: “Yaklaşık bir asır önce Filistin topraklarında barış ve huzura son verilerek fitne ve zulmün tohumları ekildi. İsrail, Müslüman coğrafyanın bağrına saplanan paslı bir hançer gibi işgal ettiği topraklarda Müslümanlara zulmün her çeşidini reva gördü. Barışın yurdu bu topraklara girdiği günden bu yana, uluslararası hukuku ve insan haklarını yok saydı.” (13.10.2023) Hutbelerde, İsrail’in Filistin’de yaptığı saldırıların vahametini göstermek ve hedef kitlesinde duygusal tepki oluşturmak amacıyla “barbarca saldırılar” (13.05.2021) “canice saldırılar” (14.05.2021) “vahşi saldırılar” (27.10.2023) şeklinde

çeşitli tanımlamalar kullanılmıştır. Saldırıları gerçekleştiren İsrail ise doğrudan hedef gösterilmeyip bunun yerine “azgın ve zorba bir topluluk” (13.05.2021) “gözü dönmüş caniler” (21.05.2021) “katiller” (09.02.2024) “cinayet şebekeleri” (16.02.2024) ”işgalci zalimler” (24.05.2024) gibi çeşitli tanımlamalarla nitelendirilmiştir. Son Gazze saldırılardan sonra ise ne anlama geldiği açıklanmadan hutbelerde ilk kez “Siyonist” kelimesi ve İsrail ismi söylemeye başlanmıştır. Bu isimler bazı hutbelerde şöyle dile getirilmiştir: “Siyonist işgalci zalimler, tüm dünyanın gözü önünde Filistinli kardeşlerimize soykırım uyguluyor.” (02.02.2024) “İnsaf ve vicdanını kaybetmiş, kin ve nefretin esiri olmuş İsrail, bütün dünyanın gözü önünde en vahşi saldırılarla her türlü caniliği işlemektedir.” (27.10.2023) Hutbelerde verilen mesajların etkili olması, beklenen davranış değişikliklerin gerçekleşmesi ve yanlış anlamaların önlenmesi için kullanılan kelimelerin cemaat tarafından anlaşılması ve net bilgilerin verilmesi gerekir. Bu nedenle hutbelerde, İsrail’in kastedildiği yerlerde bu ismin doğrudan kullanılması ve siyonist kelimesinin kullanıldığı hutbelerde de bu kelimenin ne anlama geldiğinin açıklanması önem taşımaktadır.

Hutbelerde, İsrail’in Filistin’e saldırarak temel insan haklarını ihlal ettiği sıklıkla işlenmiştir. Araştırmada, hutbelerde temel insan haklarından yaşama hakkının daha çok ihlal edildiğine vurgu yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede hutbelerde, İsrail’in Filistin’de binlerce masum insanın yaşam hakkını elinden aldığı; bebek, çocuk, kadın, ihtiyar ayrımı yapmaksızın toplu katliamlar yaptığı dile getirilmiştir. Bu durum bazı hutbelerde şöyle kaydedilmiştir: “Kan ve gözyaşından beslenenler, Kudüs ve çevresindeki Müslümanların... yaşama haklarını ellerinden alıyor.” (21.05.2021) “Onlara hiçbir şekilde hayat hakkı tanınmamıştır. Siviller, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, topyekûn bir halk korkunç silahlarla, bombalarla katledilmiştir.” (13.10.2023) Bazı hutbelerde İsrail’in Gazze’deki son saldırılarla birlikte soykırımı giriştiği öne çıkartılmıştır. Bu konu bir hutbede şöyle dile getirilmiştir: “Bugün de Gazze’de kadın, çocuk, yaşlı demeden dünyanın gözü önünde büyük bir soykırım gerçekleştirilmektedir.” (03.11.2023) Hutbelerde Filistin’de öldürülen insanlar ise şehit olarak tanımlanmıştır. Bazı hutbelerde şehit kavramı şöyle kullanılmıştır: “İşgalciler, Kudüs’te... yaşlı, kadın demeden masum canları şehit etmekte” (13.05.2021) “Siyonist zalimler tarafından...annelerinin kokusuna doyamamış yavrular, yavrularının kokusuna doyamamış anneler şehit edilmektedir.” (16.02.2024)

Araştırmada, İsrail saldırılarında insanların inanç ve ibadet etme haklarının ihlal edildiğine yönelik veriler de belirlenmiştir. Hutbelerde inanç ve ibadet etme hakkının ihlal edilmesi, çoğunlukla İsrail’in insanların inançlarını özgürce yaşamalarına ve Müslümanların Mescid-i

Aksâ'da ibadet etmelerine izin vermemesi yönüyle ele alınmıştır. Bazı hutbelerde şunlar dile getirilmiştir: “İbadet özgürlüğünü hiçe sayanlar, mabet dokunulmazlığını ihlal edenler, müminlerin Mescid-i Aksâ'da ibadet etmesine engel olmaktadır.” (29.03.2019) “Hukuku, ahlaki, kutsal değerleri hiçe sayan işgalciler, Müslümanların Kudüs'e giriş ve çıkışlarını, Mescid-i Aksâ'da ibadet etme hürriyetlerini engellemektedir” (13.05.2021) Hutbelerde inanç ve ibadet hakkının ihlal edilmesi son Gazze saldırılarından sonra camilerin, yanı sıra yıkılan kiliseler de kastedilerek mabetlerin bombalanmasıyla da ilişkilendirilmiştir. Örneğin bazı hutbelerde şunlar ifade edilmiştir: “Camiler...acımasızca bombalanıyor.” 20.10.2023 “Mabetler, ... vahşice bombalanmakta” (24.11.2023)

Araştırmada, insanların mülkiyet edinme haklarının ihlal edildiğine ilişkin veriler belirlenmiştir. Hutbelerde İsrail'in Filistin topraklarını işgal ettiği, insanların mallarını ve mülklerini ellerinden zorla aldığı, evlerini bombaladığı, onları evlerinden yurtlarından çıkardığı dile getirilmiştir. Bu durum bazı hutbelerde şöyle ifade edilmiştir: “Zalimler, Filistin'deki kardeşlerimizin topraklarını işgal etmeye devam ediyor.” (14.05.2021) “Kudüs ve çevresindeki Müslümanları, baskı ve şiddetle evlerinden, yurtlarından çıkarıyor.” (21.05.2021) “Filistin'de Mümin kardeşlerimiz, yerlerinden ve yurtlarından edilmektedir... Mal ve mülkleri haksız bir şekilde ellerinden alınmıştır.” (13.10.2023) Araştırmada belirlenen ihlallerden biri de sağlıktır. Hutbelerde İsrail'in saldırılarda insanların sağlık imkânlarından yararlanmalarını engellediği, tedavi gören insanları öldürdüğü ve hastaneleri bombaladığı dile getirilmiştir. Konuyla ilgili bazı hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: “Gazze kan ağlıyor. Siyonist işgalci zalimler,...İmkânsızlıklar altında hastanelerde tedavi gören hastaları dahi zalimce katlediyor. Onlara hiçbir şekilde hayat hakkı tanımıyor.” (02.02.2024) “Evler, camiler, okullar ve hatta hastaneler acımasızca bombalanıyor.” (20.10.2023) Çalışmada, insanların eğitim haklarının ihlal edildiğiyle ilgili bazı veriler de belirlenmiştir. Hutbelerde İsrail'in okulları bombalayarak Filistinlilerin eğitim haklarını ihlal ettiği bazı hutbelerde dile getirilmiştir. Bir hutbede şunlar açıklanmıştır: “Filistin'de insan hakları, çocuk hakları, eğitim hakları gibi en temel haklar, işgalci zorbalar tarafından ayaklar altına alınmaktadır... Mabetler, hastaneler ve okullar vahşice bombalanmakta” (24.11.2023)

Araştırmada insanların özgürlüklerinin ihlal edildiğiyle ilgili bazı veriler belirlenmiştir. Hutbelerde, İsrail'in Filistin'de insanları baskı ve esaret altında tuttuğu, özgürlüklerini sınırlandırdığı ifade edilmiştir. Bazı hutbelerde şunlar ifade edilmiştir: “Filistinli kardeşlerimiz yaklaşık bir asırdır kendi vatanlarında baskı, esaret ve zulüm altında yaşamaya

mahkûm edilmiştir.” (03.11.2023) “İsrail, bir Filistin şehri olan Gazze’yi yıllardır dünyanın en büyük açık hava hapishanesine dönüştürmüştür.” (13.10.2023) Bazı hutbelerdeyse yalnızlaştırmanın yanı sıra insanların düşünce özgürlüklerinin de ihlal edildiği belirtilmiştir. Bir hutbede şunlar yazılmıştır: “Kudüs ve çevresinde yaşayanlar, baskı, şiddet ve yalnızlaştırma gibi insanlık dışı uygulamalara maruz bırakılmaktadır. İnsanların yaşama, inanç ve düşünce özgürlüğüne insafsızca kastedilmekte...” (08.12.2017) Araştırmada belirlenen ihlallerden biri de temel beslenme ihtiyacıdır. Hutbelerde İsrail’in, özellikle son Gazze saldırılarında Filistinlilerin yaşam haklarını ellerinden almak ve yurtlarından etmek amacıyla insanların temel beslenme ihtiyaçlarını gidermelerine mâni olduğu belirtilmiştir. Bazı hutbelerde şunlar açıklanmıştır: “Siyonist işgalci zalimler, tüm dünyanın gözü önünde Filistinli kardeşlerimize soykırım uyguluyor. Onları açlık ve susuzluğa mahkûm bırakarak vatanlarından göç etmeye zorluyorlar.” (02.02.2024) “İsrail abluka altına aldığı Gazzeli kardeşlerimizin en temel ihtiyaçlarını temin etmelerine bile engel olmuştur.” (13.10.2023) “İnsafsızlar, insani yardımlara engel olmakta, mazlumları bir lokma ekmekten, bir yudum sudan mahrum bırakmaktadır.” (08.12.2023) Araştırmada İsrail saldırılarının insan onur ve haysiyetini zedelendiğine ilişkin veriler belirlenmiştir. Hutbelerde, İsrail’in saldırılar düzenleyerek insanların kişiliklerini, onurlarını ve haysiyetlerini zedelediği, namus dokunulmazlığına hâlel getirdiği dile getirilmiştir. Bu durum bazı hutbelerde şöyle açıklanmıştır: “Kudüs ve çevresinde insanların kimlik ve kişilikleri, onur ve haysiyetleri hedef alınmaktadır.” (08.12.2017) “İnsanlığın izzeti çiğnenmektedir. Can, mal ve namus dokunulmazlığı ayaklar altına alınmaktadır.” (16.02.2024) Çalışmada, hutbelerden İsrail saldırılarının dünya huzur ve barışını tehdit ettiği, savaşın dünyaya yayılma riski taşıdığı belirlenmiştir. Bazı hutbelerde İsrail’in Filistin ve Kudüs saldırılarının dünya barışını tehdit ettiği dile getirilmiştir. Bir hutbede şunlar kaydedilmiştir: “Filistin’i ve Kudüs’ü işgal etmek, aslında sadece bu bölgede değil, bütün yeryüzünde kaos çıkararak barışa izin vermemek anlamına gelir.” (07.02.2020)

2.4. Saldırlara Karşı Sorumluluklar

İsrail, Kudüs, Mescid-i Aksâ, Gazze ve Filistin’e yönelik saldırılar gerçekleştirerek insanlık suçu işlemiştir.⁵⁷ Hutbelerde, İsrail saldırılarına karşı hedef kitlesinin çeşitli sorumluluklar alması gerektiğiyle ilgili veriler elde edilmiştir. Araştırmada, sorumluluklarla ilgili belirlenen kodlar, ilgili tema ve kategorilerde toplanarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁵⁷ John Quigley, “The Legal Status of Jerusalem under International Law”, *The Turkish Yearbook of International Relations* 24 (1994), 21-22.

Tablo 4: Kudüs ve Mescid-i Aksâ Saldırılarına Karşı Sorumluluklar

Tema	Kategori	Kod	f
Sorumluluklar	Toplumsal	Saldırıları önlemek için Müslümanlar birlik olmalıdır.	33
		Millet olarak Kudüs ve Mescid-i Aksâ davasına sahip çıkılmalıdır.	7
		Tüm insanlık katliama karşı durmalıdır.	3
	Ekonomik	Filistin'e maddi destek sağlanmalıdır.	19
		İsrail ve destekçileri boykot edilmelidir.	4
	Dinî	Filistin'in kurtuluşu için dua edilmelidir.	17
	Psikolojik	Filistin'de Müslümanların muzaffer olacağına inanılmalıdır.	15
	Hukuki	Tepki gösterilirken hukuk kurallarına riayet edilmelidir.	4
Eğitim	Dinî ve milli değerler gelecek nesle öğretilmelidir.	4	

Araştırmada birey ve topluma yüklenen sorumluluklar şu kategorilerde toplanmıştır: Toplumsal, ekonomik, dinî, psikolojik, hukuki ve eğitim. Hutbelerde siyasi alanla ilgili sorumluluklar saldırılara karşı birlik olma ve tepki gösterme kapsamında ele alınmıştır. Hutbelerde, İsrail'in Müslümanların dağınıklığından cesaret alarak Filistin, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'da temel insan haklarını ihlal ettiği ve Müslümanlara zulmettiği açıklanmıştır. Bu neden Müslümanların birlik olmaları, saldırılara karşı ortak tepki göstermeleri ve mazumlardan yana taraf olmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu durum hutbelerde şöyle yansımıştır: “Zalimler, ümmet-i Muhammed’in dağınıklığından cesaret bulmaktadır... Ümmetin sessizliğinden güç alan katiller, Filistin’de kadın, erkek, yaşlı, bebek ayrımı gözetmeden masumların üzerine zalimce bombalar yağdırmaktadır.” (08.12.2023) “Ümmet-i Muhammed olarak bize düşen, birlik ve beraberlik içinde hareket etmektir.” (13.10.2023) Hutbelerde, saldırılara karşı millet olarak tarih boyunca Kudüs davasına sahip çıktığı, bugün de saldırılara karşı Filistinlilerin yanında yer alınacağı ve alınması gerektiği belirtilmiştir. Hutbelerde şunlar belirtilmiştir: “Aziz milletimiz, tarih boyunca Kudüs’le, Mescidi Aksâ ile ve Filistinli mazlum kardeşlerimizle gönül bağına hiçbir zaman koparmamıştır. Bundan sonra da koparmayacaktır.” (08.12.2017) “Dün olduğu gibi bugün de milletimizin desteği ve yardımı, yıllardır Mescid-i Aksâ’nın muhafızlığını yapan Filistinli mazlum kardeşlerimizin yanındadır.” (07.02.2020) Hutbelerde, son Gazze saldırılarında işlenen katliamların durdurulması için din, dil, ırk, ülke ayrımı olmaksızın tüm insanlığa ortak çağrıda bulunulmuştur. Bu evrensel sorumluluk bir hutbede şöyle dile getirilmiştir: “Yaşanan bu vahşet, sadece Müslümanların değil bütün insanlığın ortak sorunudur... Ülkemiz, dinimiz, dilimiz, ırkımız ne olursa olsun böyle bir katliama karşı çıkmak insan olmanın gereğidir.” (03.11.2023)

Araştırmada belirlenen sorumluluklardan biri ekonomik alanla ilgilidir. Hutbelerde İsrail saldırıları karşısında Filistin'e maddi desteğin yapılması istenmiştir. Örneğin hutbelerde şunlar belirtilmiştir: "Ümmet-i Muhammed olarak bize düşen,... Filistinli kardeşlerimizin haklı mücadelesinde onlara maddi ve manevi destek olmaktır." (13.10.2023) Bazı hutbelerde Filistin'e maddi destek sağlamak için Cuma namazından sonra yardım toplanacağı belirtilmiş, bu nedenle cemaatin yardım etmesi istenmiştir. Yardım talebi bir hutbede şöyle dile getirilmiştir: "Bugün Cuma namazından sonra yardımlarımızla Filistinli kardeşlerimizin yaralarını bir nebze de olsa sarmaya çalışacağız." (27.10.2023) Hutbelerde ekonomik alanla ilgili dile getirilen sorumluluklardan biri de İsrail ve destekçilerinin mallarına boykot yapılmasıdır. Boykot çağrısı hutbelerde ilk kez son Gazze saldırılarından sonra dile getirilmeye başlanmış; saldırıları nedeniyle İsrail'e karşı durmak ve ona destek olamamak için cemaatin boykot yapması istenmiştir. Boykot çağrısı bazı hutbelerde şöyle yapılmıştır: "Zalimlere asla meyletmeyin." ayeti mucibince söz ve davranışlarımızla; yiyip içtiklerimizle, giyip kullandıklarımızla zalime destek olmayalım, zulme rıza göstermeyelim." (27.10.2023) "Haklı davalarında onların yanlarında olmaya, zalimlere ve destekçilerine karşı boykotu sürdürmeye devam edelim." (23.02.2024) "Tek bir kuruşumuzla dahi olsa zalimlere ve destekçilerine katkıda bulunmamaktır." (15.03.2024) Bir hutbede boykot yapmanın Allah katında mükâfata vesile olacağı belirtilerek hedef kitlesi dinî bir saikle boykot yapmaya motive edilmiştir. Bu durum hutbede şöyle açıklanmıştır: "Mülk sûresi aynı zamanda müminler için Allah katında büyük bir mükâfat olduğunu müjdelemektedir. Bu müjdeye nail olmak isteyen müminler,... (Gazze'de) Zalimleri engelleyecek kadar boykotu büyütürler." (26.01.2024)

Çalışmada dinî alanla ilgili sorumluluklar da belirlenmiştir. Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın özgürlüğüne kavuşması ve saldırıların bitmesi için cemaatten maddi desteğin yanında manevi destek olarak dua etmeleri istenmiştir. Bazı hutbelerde şunlar kaydedilmiştir: "Peygamber Efendimiz (s.a.s), yüreğimizin Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile çarpmasını, her daim oraya sahip çıkmamızı emretmiştir. Öyleyse kardeşlerimize verdiğimiz maddi ve manevi desteğimizi sürdürüelim. Zalimlere ve destekçilerine karşı boykota devam edelim. Dualarımızı kardeşlerimizden eksik etmeyelim." (02.02.2024) "Gazze'de zulme maruz kalan kardeşlerimizin kurtuluşu için Cenâb-ı Hakk'a niyazda bulunalım." (03.05.2024) "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın özgür olduğu Miraç gecelerine kavuşmak için umudumuzu ve duamızı eksik etmeyelim." (29.03.2019) Çalışmada, hedef kitlesinin motivasyonunu artırmaya yönelik psikolojik alanla ilgili sorumluluklar da belirlenmiştir. Hutbelerde, öncelikle Müslümanların Filistin'de muzaffer olacaklarına yönelik hedef kitlesi motive edilmeye çalışılmıştır. Bu durum bazı hutbelerde şöyle ele alınmıştır: "Filistinli kardeşlerimiz yaklaşık bir asırdır kendi vatanlarında baskı, esaret ve zulüm altında yaşamaya mahkûm

edilmiştir...Bizler inanıyoruz ki bu zor günler elbet sona erecektir. Zalimlerin zulmü mutlaka bitecek, mazlumların yüzü gülecek, zafer inananların olacaktır.” (03.11.2023) “Gazze’de zalimlerin yenileceği, mazlumların zafere ulaşacağına olan inancımız tamdır.” (16.06.2024) Hutbelerde ayrıca hedef kitesinden Filistin’deki Müslümanları motive etmeleri ve umutlarını diri tutmaları istenmiştir. Bir hutbede bu sorumluluk şöyle ele alınmıştır: “Bize düşen, kardeşlerimizin acılarını el birliğiyle dindirmek ve umutlarını diri tutmak için gayret göstermektir.” (10.04.2024)

Çalışmada, saldırılara karşı gösterilecek tepkilerde hukuk ilkelerinin gözetilmesi gerektiğiyle ilgili hukuki alanla ilgili sorumluluklar da belirlenmiştir. Hutbelerde İsrail saldırılarına karşı tepki gösterirken hukuk kurallarına riayet edilmesi gerektiği İslâm savaş hukukuyla ilişkilendirilmiştir. Konuyla ilgili hutbelerde şunlar açıklanmıştır: “Rahmet elçisi olarak gönderilen Sevgili Peygamberimiz (s.a.s), savaşın da bir ahlakı ve hukuku olduğunu tüm dünyaya öğretmiştir... Ümmet-i Muhammed olarak bize düşen, hak ve adalet mücadelesi verirken İslâm’ın koyduğu sınırları asla aşmamaktır. Yanlış ve yanıltıcı bilgi ve paylaşımlara itibar etmemektir.” (13.10.2023) “Bir yandan savaş, diğer yandan açıklıkla mücadele eden başta Gazze halkı olmak üzere tüm mazlumların maruz kaldığı zulme karşı meşru tepkilerini ortaya koyarlar.” (26.01.2024) Araştırmada dinî değerlerin gelecek nesillere öğretilmesi konusunda eğitim alanıyla ilgili sorumluluklar da tespit edilmiştir. Hutbelerde Filistin’de yaşanan saldırıların ve zulümlerin bir daha yaşanmaması için inancın, dinî değerlerin yanı sıra milli değerlerin yeni nesillere öğretilmesi, gelecek nesli milletine ve tüm insanlığa faydalı bireyler olarak yetiştirilmesi ve Kudüs bilincinin canlı tutulması gerektiği açıklanmıştır. Bu durum bazı hutbelerde şöyle belirtilmiştir: “Muhterem Müslümanlar! Böyle zulümlerin bir daha yaşanmaması için...Gelecek nesillerimizi milli ve manevi değerlerle donanmış, devletine ve milletine bağlı, topluma ve insanlığa faydalı kişiler olarak yetiştirelim. (27.10.2023)

Sonuç

Araştırma, DİB hutbelerine Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın nasıl yansıtıldığını belirlemek ve mevcut durum hakkında değerlendirmelerde bulunmak amacıyla yapılmıştır. Yapılan analizde dört temaya ulaşılmıştır. Bunlar, hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ’nın yer alma sıklığı, Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya atfedilen değerler, Kudüs ve Mescid-i Aksâ’ya yapılan saldırılarda ihlal edilen temel insan hakları ve saldırılara karşı hedef kitesine düşen sorumluluklar olarak belirlenmiştir. Temalara ilişkin ulaşılan bulgular aşağıda sırasıyla tartışılmış, yorumlanmış ve sonuçlandırılmıştır.

1. Çalışmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun hutbelerde yer alma sıklığı doğrudan ve dolaylı kategorilerinde değerlendirilmiştir. Araştırmada, konuya doğrudan veya dolaylı olarak değinen hutbelerin büyük bir

çoğunluğunun İsrail'in Kudüs, Mescid-i Aksâ, Gazze veya Filistin'e saldırdığı haftalarda yayınlandığı belirlenmiştir. Hutbelerde güncel bir konu olarak İsrail saldırılarının işlenmesi önem taşımaktadır. Çünkü hutbelerde güncel bir konunun ele alınması, hedef kitlesi olan cemaatin istekleri arasında olmanın yanında, hutbelerin cemaat üzerindeki eğitsel etkisini, kalıcılığını, ilgi ve dikkat çekiciliğini artırmaktadır.⁵⁸ İsrail'in devam eden Gazze saldırılarından sonra konunun neredeyse her hafta hutbelerde ele alındığı tespit edilmiştir. Konunun hutbelerde sıklıkla işlenmesi, DİB'in Filistin meselesini önemseydiği, ülkede Filistin lehine kamuoyu oluşturarak konuyu gündemde tutup konuyla ilgili toplumda farkındalık geliştirmek istediği şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca konunun hutbelerde sıklıkla işlenmesi, verilmek istenen mesajların kitlelere ulaşmasına, kalıcılığının ve etkileyciliğinin artmasına da katkı sağlamaktadır.⁵⁹

Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunun İsrail saldırıları nedeniyle doğrudan veya dolaylı olarak işlenmesi bazı eksiklikleri beraberinde getirmiştir. Buna göre konuya doğrudan değinen hutbelerin İsrail saldırıları nedeniyle hazırlanması, konunun hutbelerde belli bir zamanla sınırlandırılmasına ve konunun benzer içeriklerle tekrar edilmesine neden olmuştur. Oysaki hutbelerde sınırlı bir zamanda aynı konuların tekrar edilmesi verilen mesajların cemaatte zihni kapalılıklara neden olabilmektedir. Bu nedenle hutbelerdeki mesajların etkili olabilmesi için içerikte tekrarlardan uzaklaşılmalı ve konu farklı zamanlarda da ele alınmalıdır.⁶⁰ Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusuna dolaylı olarak değinen hutbelerinse konuyu güncel başka bir konu bağlamında ele alması, hutbelerde konu bütünlüğünün sağlanamamasına, içeriklerin belli öğelerle sınır kalmasına, konunun yüzeysel işlenmesine ve verimin düşmesine de neden olabilmektedir.⁶¹ Bu nedenle hutbelerin birden çok konu yerine konuyla ilgili bir öge etrafında tasarlanması öğretilerin kalıcılığına, motivasyonun artmasına, daha net ve ulaşılabilir hedeflerin sunulmasına katkı sağlayacaktır.⁶²

2. Araştırmada, Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın değeri dinî, tarihî ve evrensel kategorilerinde ele alınmıştır. Dinî yönüyle Kudüs, İslâm yurdu

⁵⁸ Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği", 8-13.

⁵⁹ Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* 1 (1995), 150-153.

⁶⁰ Şükrü Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 84.

⁶¹ Umut Kaya, "2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz", *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 255.

⁶² Kaya, "2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz", 255-256.

ve peygamber şehri; Mescid-i Aksâ ise miraç durağı ve Müslümanların ilk kıblesi açısından öne çıkartılmıştır. Kudüs ve Mescid-i Aksâ, Yahudilik ve Hıristiyanlık dininde taşıdığı değerler açısından ele alınmamış, İslâm dininde sahip olduğu değerler yönüyle cemaate tanıtılmıştır. Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın İslâm bakış açısıyla ele alınması, hutbelerin hedef kitlesinin Müslümanlar olmasıyla⁶³ ve/veya DİB'in toplumu İslâm dini hakkında bilgilendirme görevi olmasıyla açıklanabilir.⁶⁴ Ya da DİB'in, cemaatte Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın Müslümanlara ait ortak değerler olduğuna ilişkin bir anlayış geliştirmeye, Müslümanların Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya yönelik ilgi ve duyarlılıklarını artırmaya veya İsrail'in yaptığı saldırılara karşı tavır almaları için Müslümanları dinsel açıdan motive etmeye çalıştığıyla da açıklanabilir.

Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın tarihî ve evrensel yönü birbiriyle ilişkilendirilerek işlenmiştir. Kudüs, binlerce yıllık geçmişiyile birçok dine ve medeniyete beşiklik etmiş insanlığın ortak değeri; Mescid-i Aksâ ise en eski ibadethanelerden biri olarak nitelendirilmiştir. Bu özellikleri nedeniyle Kudüs meselesi de sadece Filistin'deki insanların değil, tüm insanlığın ortak meselesi olarak değerlendirilmiştir. Hutbelerde Kudüs sorununun tüm insanlığın ortak sorunu şeklinde ele alınması önemlidir. Çünkü DİB, hazırladığı hutbeleri İngilizce, Almanca, Rusça, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Arapça gibi farklı dillerle yayınlarak mesajlarını farklı din, millet ve ülkedeki insanlara da ulaştırabilmektedir.⁶⁵ Bununla birlikte DİB hutbelerinin Türkiye'de her hafta yaklaşık yirmi milyon kadar geniş bir kitle tarafından dinlendiği göz önünde bulundurularak⁶⁶ hutbelerde Türkiye'nin Kudüs ve Filistin ile ilişkisi daha çok vurgulanabilir. Buna göre hutbelerde, Kudüs ve Filistin'in yüzlerce yıl boyunca Selçuklu ve Osmanlıların toprağı olduğu, bu devletler döneminde Mescid-i Aksâ'nın korunup önemsendiği, bu topraklarda medreseler, camiler, hanlar, surlar, imarethaneler, su kemerleri, çeşmeler gibi çeşitli yapıların inşa edildiği,⁶⁷ Osmanlıların Birinci Dünya Savaşında Filistin topraklarını korumak için fedakârlıkta bulunduğu, Filistinlilerin Çanakkale savaşında Osmanlılara yardım edip şehit oldukları gibi konular da işlenebilir.⁶⁸ Böylece hutbelerde Kudüs, Mescid-i Aksâ ve genel olarak Filistin'in Türkiye için neden önemli olduğu, aralarında hangi bağların olduğu yalnızca dinî argümanlarla değil; aynı

⁶³ Çakan, *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet*, 18-19.

⁶⁴ DİBKGHK, md. 1/1-2.

⁶⁵ DİB, "Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi" (07 Mayıs 2024).

⁶⁶ Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 126.

⁶⁷ Aselî, "Kudüs"; Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", 34-35.

⁶⁸ Cemal Kemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi", *Atatürk Yolu Dergisi* 12/45 (2010), 61-62.

zamanda, kültürel, sembolik, tarihî ve milli argümanlarla da desteklenerek hedef kitlesine sunulabilir. Bu da insanların Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya yönelik algılarının oluşturulmasında ve şekillendirilmesinde, daha etkili olan çoklu bir bakış açısını kazandıracaktır.⁶⁹

3. Araştırmada, İsrail saldırılarında ihlal edilen temel insan hakları şu kategorilerde belirlenmiştir: Yaşama, inanç/ibadet, mülkiyet, sağlık, eğitim, özgürlük, beslenme, onur ve barış. Hutbelerde, özellikle İsrail saldırıları ve bu saldırıların insan hakları boyutu işlenmiştir. Konu ele alınırken Filistin halkı desteklenmiş, olaylara yaklaşımda Filistin perspektifi benimsenmiş ve İsrail ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Hutbelerde, İsrail saldırılarının sivil kayıplarına odaklanarak saldırılarda insan haklarından en çok yaşama hakkının ihlal edildiği vurgulanmıştır. Yaşama hakkı, insan haklarının temelini oluşturmakta olup her bireyin doğuştan sahip olduğu hayatta kalma hakkıdır.⁷⁰ Tüm diğer insan hakları, bireyin yaşama hakkının güvence altına alınmasıyla sahip olunabilir. Bu hak, hiçbir kişi veya devlet tarafından ihlal edilemez temel bir haktır.⁷¹ Hutbelerde insanların yaşam haklarının ellerinden alındığı, İsrail'in Filistin topraklarına saldırarak bebek, çocuk, kadın, ihtiyar ayırmaksızın insanları öldürdüğü duygusal ve eleştirel bir dil kullanılarak belirtilmiştir. Hutbelerde, İsrail saldırılarında yaşanan can kayıpları "katliam, cinayet, vahşet, zulüm" gibi kelimelerle dile getirilerek İsrail karşıtı bir söylem geliştirmek, kamuoyu oluşturmak ve Filistinlilerle duygusal bir bağ kurulmak istenmiştir.⁷²

Hutbelerde, yaşanan insanlık dramını belirtmek için son Gazze saldırılarından sonra ilk defa can kayıpları için "soykırım" kelimesi kullanılmıştır. BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ne göre soykırım; etnik, ulusal veya dini bir grubu kısmen ya da tamamen yok etmek amacıyla grubun üyelerini öldürmek, fiziksel veya psikolojik zarar vermek, maddi varlıklarını kısmen veya tümüyle yok etmek, doğumları önlemek için tedbirler dayatmaktır.⁷³ Buna göre hutbelerde, İsrail'in Filistin'deki soykırım durumunu hedef kitlesine tam sunmak için sadece can kayıplarına değil; saldırıların fiziksel ve psikolojik zararına, maddi varlıkların yok edilmesine, kadınların öldürülerek doğumların önlenmeye çalışılmasına da değinilmelidir. Ayrıca İsrail'in bu

⁶⁹ Cengiz Batuk - Rabia Mert, "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2018), 141.

⁷⁰ United Nations UN, "Universal Declaration of Human Rights", *United Nations Human Rights Office The High Commissioner* (Erişim 15 Temmuz 2024), 72.

⁷¹ Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, 61-65.

⁷² Dursun Yılmaz, "Türk Medyasında Hamas-İsrail Çatışması: Analiz ve Değerlendirme", *TRT Akademi* 9/20 (2024), 105-108.

⁷³ United Nations Treaty Collection UNTC, "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" (1948), 3-5.

sözleşmeyi imzalamasına rağmen⁷⁴ sözleşmeye uymayarak uluslararası hukuk kurallarını ihlal ettiği de vurgulanabilir. Hutbelerde, konuyla ilgili hedef kitlesinde duygusal tepki oluşturmak, Filistin algısını güçlendirmek ve konuyu dinî motiflerle bütünleştirmek amacıyla⁷⁵ can kayıpları için “şehit, Müslüman kardeşlerimiz, Filistinli kardeşlerimiz” gibi kavramlar kullanılmıştır.

Araştırmada, belirlenen insan hakları ihlallerinden biri de inanç ve ibadet özgürlüğüdür. İnsan haklarına göre her birey inanç özgürlüğüne sahiptir. Kişinin dinî ibadetlerini bireysel veya topluca mabetlerde yapabilme hakkı vardır.⁷⁶ Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet için kutsal kabul edilen Kudüs’te dinlerin kutsal mabetleri bulunmaktadır. Bu evrensel özelliğinden dolayı BM, Kudüs’te inanç ve ibadet özgürlüğünün sağlanması amacıyla tedbiri kararlar almıştır. Buna göre BM, 1947’de aldığı kararla içinde Mescid-i Aksâ’nın da olduğu Kudüs’teki kutsal mabetlere erişim, ziyaret ve içinde ibadet etmeyi serbest bırakmıştır.⁷⁷ Fakat İsrail 1967’de doğu Kudüs’ü işgal ederek Kudüs ve içindeki kutsal yerlerin statüsünü kendi lehine değiştirmiştir.⁷⁸ BM Güvenlik Konseyi İsrail’in bu işgalini ve Kudüs’ün statüsünü değiştirmeye yönelik saldırılarını kabul etmeyen kararlar alarak bu duruma tepki göstermiştir.⁷⁹ Hutbelerde de İsrail’in Mescid-i Aksâ’ya yönelik saldırıları ve Müslümanların buraya erişimlerini engellemesi eleştirilerek Mescid-i Aksâ’nın hukuksal ihlaline işaret edilmiştir. Ayrıca hutbelerde, İsrail’in Filistin’de camilerin yanı sıra mabetleri de bombaladığına değinilerek inanç ve ibadet ihlalinin diğer din mensupları için de geçerli olduğuna işaret edilmiştir. Buna göre hutbelerde, İsrail’in inanç ve ibadet ihlallerinin evrensel bir sorun şeklinde değerlendirildiği söylenebilir.

Çalışmada, insan haklarından mülkiyet edinme hakkının ihlal edildiği belirlenmiştir. İnsan haklarına göre herkesin mal ve mülk edinme hakkı olup hiç kimse mal ve mülkünden, evinden ve yurdundan zorla edilemez.⁸⁰ Hutbelerde İsrail’in Filistin topraklarını işgal ederek insanların mallarını zorla aldığı ve onları yurtlarından ettiği ifade edilerek mülk

⁷⁴ UNTC, “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide” (1948), 1-2.

⁷⁵ Yılmaz, “Türk Medyasında Hamas-İsrail Çatışması: Analiz ve Değerlendirme”, 105-108.

⁷⁶ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 74.

⁷⁷ UN, “Palestine Plan of Partition with Economic Union – General Assembly Resolution 181 (II) Future Government of Palestine” (1947).

⁷⁸ Bovis, *The Jerusalem Question, 1917-1968*, 272-285.

⁷⁹ UN, “Jerusalem/Israeli Measures – GA 5th Emergency Special Session – Resolution” (1967).

⁸⁰ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 74.

edinme hakkının ihlal edildiğine işaret edilmiştir. Araştırmada belirlenen insan hakkı ihlallerden biri de sağlıktır. Bireyin sağlık hizmetlerinden yararlanarak sağlığını koruması en temel insan haklarından biridir.⁸¹ Fakat İsrail, Filistin’de gerçekleştirdiği saldırılarda hastaneleri bombalayarak insanların sağlık hizmetlerinden yararlanma haklarını engellemiştir. Araştırmada, saldırılarda eğitim hakkının ihlal edildiği belirlenmiştir. Oysaki her bireyin öğrenim görme ve eğitimine devam etme hakkı vardır. Bu hak da temel insan haklarından biridir.⁸² Hutbelerde, İsrail’in okulları yıkarak çocukların eğitim görme haklarına mâni olduğu vurgulanmıştır. Belirlenen ihlallerden biri de insanların özgürlüğüdür. Bireyin insan olarak sahip olduğu temel haklardan biri özgürlüğüdür. Birey, keyfi bir nedenden dolayı hapsedilemez, esaret altına tutulamaz. Yine her bireyin düşünce ve düşüncelerini açıklama özgürlüğü vardır.⁸³ Hutbelerden, İsrail tarafından Filistin’de insanların özgürlük hakkının hem bedensel hem de düşünsel açıdan engellendiği anlaşılmaktadır.

Temel beslenme ihtiyacının engellenmesi araştırmada belirlenen bir diğer insan hakkı ihlalidir. Hutbelerde İsrail’in son Gazze saldırılarında insanların gıda, su gibi temel beslenme ihtiyaçlarına engel olduğu dile getirilmiştir. Oysaki insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanması zorunludur. Bu ihtiyaç insanın temel haklarından biri olup yaşamın devamı için engellenmemelidir.⁸⁴ Fakat İsrail, saldırılarda Filistinlilerin temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasına engel olarak toplu ölümlere neden olmakta ve bu temel insan hakkını ihlal etmektedir. Araştırmada belirlenen insan hakları ihlallerinden biri insan onur ve haysiyetidir. Her bireyin onur ve haysiyetinin korunması onun en temel insan haklarından biridir.⁸⁵ Hutbelerde, İsrail’in saldırılarda Filistin’de insanların onur, şeref ve haysiyetlerini zedelediği vurgulanmıştır. Dünya barışının sağlanması da bireyin temel haklarından biridir. İnsan hakları, dünyada barışın sağlanmasını temin etmek ve milletler arasında barışı, hoşgörüyü teşvik etmek amacını taşımaktadır.⁸⁶ Hutbelerde İsrail’in evrensel bir değer olan Kudüs’e saldırarak ve Filistin’de katliamlar yaparak dünyada barışın bozulmasına ve savaşın dünyaya yayılmasına neden olduğu belirtilmiştir.

İsrail’in Kudüs, Mescid-i Aksâ, Gazze ve genel olarak Filistin’e yönelik saldırıları insan haklarına aykırı olduğu gibi savaş hukukuna da

⁸¹ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 75-76.

⁸² UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 76.

⁸³ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 74.

⁸⁴ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 74-75.

⁸⁵ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 73.

⁸⁶ UN, “Universal Declaration of Human Rights”, 71-72.

aykırıdır.⁸⁷ Uluslararası arenada savaş zamanlarında sivillerin korunması amacıyla 1949'da “Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi” yapılmıştır.⁸⁸ Cenevre Antlaşmasına göre savaş sırasında, sivillerin can güvenliğinin korunması, inanç, ibadet ve düşünce özgürlüklerinin engellenmemesi, mabetlere dokunulmaması, sivillerin mallarının ellerinden alınmaması, insanlık onurunun zedelenmemesi, beslenme, barınma, sağlık, eğitim imkânlarının yok edilmemesi ve sivillerin bunlardan yararlanmalarının engellenmemesi gibi temel ilkeler devletlerin temel sorumluluğudur.⁸⁹ Buna göre hutbelerde, İsrail'in saldırılarda insan haklarını ihlal ettiği gibi savaş suçu da işlediği uluslararası hukuk normlarına dayandırılarak ele alınabilir. Yine hutbelerde, Uluslararası Adalet Divanının İsrail saldırılarını kabul etmeyen karşıt kararlarına da yer verilebilir.⁹⁰ Böylece hutbelerde, uluslararası kurum ve kuruluşların İsrail saldırılarına karşı verdikleri karşıt kararlara yer verilerek saldırıların evrensel hukuk kurallarına aykırı olduğu temellendirilmesi yapılabilir.

4. Araştırmada, İsrail saldırılarına karşı hedef kitesinden beklenen sorumluluklar şu kategorilerde ele alınmıştır: Toplumsal, ekonomik, dinî, psikolojik, hukuki ve eğitim. Hutbelerde toplumsal alanla ilgili olarak İsrail saldırılarına karşı Müslümanların birlik olup Filistinlilerden yana tavır almaları, geçmişte olduğu gibi millet olarak Kudüs ve Mescid-i Aksâ davasına sahip çıkmaları ve insanların Filistin'deki can kayıplarına tepki göstermeleri istenmiştir. DİB, hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ'yı Müslümanların ortak değeri şeklinde tanıtarak bunlara yapılan saldırılara karşı Müslümanların birlik olmalarını ve tepkilerini ortak bir şekilde vermelerini istemiştir. Güç ve iş birliği yaparak verilen tepkilerin ve yapılan faaliyetlerin etkisi münferit tepkilerden daha etkili olduğundan,⁹¹ DİB'in saldırılara karşı dini temellendirmelerle işbirliğini öne sürmesi önemli bir çağrı olarak değerlendirilebilir. Hutbelerde, Kudüs ve Mescidi Aksâ'yı korumak ve Filistinlilere destek vermek için yapılan çağrılar dinî temellendirmelerle birlikte tarihî bağlar açısından da ele alınmıştır. Millet

⁸⁷ Ataöv, “Kudüs ve Devletler Hukuku”, 50-53.

⁸⁸ United Nations UN, “Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War”, *United Nations Human Rights Office The High Commissioner* (1949).

⁸⁹ UN, “Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War” (1949).

⁹⁰ International Court Of Justice ICJ, “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip Sou” (Erişim 15 Temmuz 2024).

⁹¹ Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012), 486-489.

olarak Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet döneminde⁹² Kudüs ve Mescidi Aksâ'ya sahip çıkıldığı gibi günümüzde de buralara sahip çıkılması istenmiş, böylece millet olarak buralara sahip çıkmak tarihi bir misyon ve sorumluluk olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca hutbelerde, Gazze'deki can kayıplarına tepki gösterilmesi için yalnızca Müslümanlara değil, tüm insanlığa çağrı yapılarak konu evrensel bir perspektifle sunulmuştur.

Hutbelerde, ekonomik alanla ilgili olarak bir yandan Filistinlilere maddi yardımların yapılması istenmiş, diğer yandan da son Gazze saldırılarından sonra İsrail ve destekçilerinin mallarına boykot çağrısı yapılmıştır. Bu sorumluluk alanından maddi yardımla Filistinlilerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarına; boykotla da İsrail ve destekçilerini maddi açıdan zayıflatma ve saldırılarını durdurmaya yönelik bir amaç güdüldüğü söylenebilir. Hutbelerde ekonomik alanla ilgili sorumlulukların az sıklıkta işlendiği belirlenmiştir. Oysaki hedef kitesinden beklenen davranış değişikliğinin gerçekleştirilmesi için Filistinlilere maddi yardım ve İsrail mallarına boykot çağrılarının hutbelerde daha sık işlenmesi önemlidir. Hutbelerde dinî alanla ilgili de Filistinlilere maddi desteğin yanı sıra manevi destek olarak dua edilmesi istenmiştir. Hedef kitesinden dua etmeleri istenerek dinî bir ritüelle konu hedef kitlesinin gündeminde tutulmaya, farkındalık oluşturmaya ve manevi destek alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Hutbelerde psikolojik alanla ilgili Filistin'de Müslümanların muzaffer olacağı konusunda hedef kitlesi motive edilmeye çalışılmış; yanı sıra hedef kitesinden Filistin'deki Müslümanları motive etmeleri ve umutlarını diri tutmaları istenmiştir. Motivasyon, bireyin belli bir davranışı sergilemesinde olumlu etkiler yapan önemli bir etkidir.⁹³ Bu çerçevede hutbelerde hedef kitlesinin Filistin'de Müslümanların kazanacağı konusunda motive edilmeye çalışılması, bu konudaki sorumluluklarını yapmalarına katkı sağlayabilir. Fakat hutbelerde hedef kitlesinin Filistin'deki Müslümanları motive etmeleri istenmesine karşın, bunu nasıl yapacakları konusunda bir bilgi verilmemiştir. Cemaatin ne yapması gerektiğiyle ilgili açık bir bilginin verilmediği bu durum da bu sorumluluğun gerçekleştirilememesine neden olabilir.⁹⁴ Hukuk alanıyla ilgili hutbelerde, saldırılara karşı tepki gösterirken kanunlara riayet edilmesi istenmiştir. Bu sorumluluğun, İsrail'e tepki göstermek amacıyla kafe vb. yerlere yapılan saldırıların, izinsiz gösteri ve yürüyüşlerin sebep olduğu sorunların⁹⁵ önüne geçmek için yapıldığı söylenebilir. Hutbelerde,

⁹² Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", 35-40; Özer, "Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu", 592.

⁹³ Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*, 454-455.

⁹⁴ Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 380.

⁹⁵ TRT, "DMM'den İstanbul'da İsrail'i Protesto Sonrası Çıkan Olaylara İlişkin Açıklama" (07 Nisan 2024).

eğitim alanıyla ilgili dinî ve milli değerlerin gelecek nesillere öğretilmesi istenmiştir. Eğitim alanıyla, Kudüs ve Mescid-i Aksâ gibi ortak kutsal değerlerin korunmaya çalışıldığı ve bunlara yönelik yeni nesilde ortak bilinç oluşturmaya çalışıldığı söylenebilir.

DİB, hutbelerde İsrail saldırılarına karşı hedef kitlesine sorumluluklar yükleyerek Filistin yanlısı bir tavrı benimsemiş ve hedef kitlesini bu yönde yönlendirmeye çalışmıştır. Hutbelerde belirlediği sorumlulukları ise âyet ve hadis gibi dinî referanslarla ve Müslümanlara yönelik içeriklerle sunmuştur. DİB, hedef kitlesine yönelik belirlediği sorumlulukları dinî referanslarla sunarak vermek istediği mesajların etkisini artırmayı amaçlamış olmalıdır.

Araştırmada ulaşılan sonuçlar çerçevesinde şu öneriler geliştirilebilir:

- Hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili birbirini tekrar eden içerikler yerine, bir hutbede konuyla ilgili belli bir öge ele alınarak konu hutbe bütününde kapsamlı bir şekilde işlenmelidir.
- Filistin sorununun gündemde kalması, Filistinlilerin haklılığının duyurulması ve yayılması için Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilgili hutbeler yalnızca İsrail saldırılarının olduğu haftalarda değil, bir plan çerçevesinde belli periyotlarla ele alınmalıdır.
- Hutbelerde, Kudüs ve Mescid-i Aksâ ile ilişkili spesifik kelimeler (Siyonist gibi) anlamları açıklanarak kullanılmalıdır.
- Hutbelerde İsrail'in Filistin saldırıları BM, Cenevre Sözleşmesi, Uluslararası Adalet Divanı gibi uluslararası kurum ve kuruluşların karşıt kararlarıyla desteklenerek saldırıların evrensel hukuk normlarına aykırılığı vurgulanmalıdır.
- Hutbelerde, hedef kitlesine Kudüs, Mescid-i Aksâ, Gazze ve genel olarak Filistin konusunu sosyal medyada gündeme getirme sorumluluğu verilerek konunun gündemde kalmasına ve geniş kitlelere ulaşmasına katkı sağlanabilir.
- Araştırmacılar, cumhuriyetin ilk dönemlerinden 2000'li yıllara kadar yayımlanan hutbelerde Kudüs ve Mescid-i Aksâ konusunu araştırıp ulaştıkları sonuçları bu araştırma bulgularıyla karşılaştırarak konuyla ilgili dönemler arasında nasıl bir değişim yaşandığını tespit edebilir.

Kaynakça

Akkaya, Ümit Harun. “Diyanet Hutbelerinin Süre ve Cümle Uzunlukları Bakımından İncelenmesi”. *Bilimname* 44/1 (2021), 83-129.

Altun, İsmail. “Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 153-169.

Kur’ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 3. Basım, 2009.

Arslan, Halil. *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*. Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Arslantaş, Nuh. *İslam Toplumunda Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Aselî, Kâmil Cemîl. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus>

Aslantaş, Ahmet. *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tenkidi (2001-2005)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Ataöy, Türkkaya. “Kudüs ve Devletler Hukuku”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 35/1 (1980), 29-54.

Batuk, Cengiz - Mert, Rabia. “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2018), 129-149.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî. *Fütûhu’l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Bovis, Henry Eugene. *The Jerusalem Question, 1917-1968*. Michigan: American University, 1968.

Bozkurt, Nebi. “Mescid-i Aksâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi’u’s-şâhih*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Creswell, John W. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap Yayınlar, 3. Basım, 2017.

Çakan, İsmail Lütfi. *Örnekleriyle Uygulamalı Dini Hitabet*. Ankara: Kuşak Yayınları, 1975.

Demir, Metin. “Din ve Devletin Kesişim Noktası: Cuma Hutbelerinde Ramazan Algısı”. *Ramazan ve Oruç*. ed. Berat Açıl v.dğr. 699-708. İstanbul: Belikan Basım, 2015.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hutbe Arşivi”. 07 Mayıs 2024. Erişim 07 Mayıs 2024. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler/hutbe-ar%C5%9Fivi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din Hizmetleri Raporları”. Erişim 07 Mayıs 2024. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/384>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Uygulama Genelgesi”. Erişim 07 Mayıs 2024. <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/kategoriler/ba%C5%9Fkanl%C4%B1k-mevzuat%C4%B1/genelgeler>

Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/2 (1998), 5-51.

Donnelly, Jack. *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*. çev. Mustafa Erdoğan - Levent Korkut. Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.

Ecer, Münir - Şimşek, Eyup. “Fâtımî Hutbelerinin Eğitim Açısından İncelenmesi: Bir İçerik Analizi Çalışması”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2022), 1-30.

Erbaş, Ali. “İslam Dışı Dinlerde Hac”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (2002), 97-121.

Fulcherius, Carnotensis. *Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Gil, Moshe. *A history of Palestine, 634-1099*. New York: Cambridge University Press, 1997.

Güç, Ahmet. “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”. *Dinler Tarihi Araştırmaları* 1 (1998), 337-353.

Harman, Ömer Faruk. “İslamiyet ve Kudüs”. *Milel ve Nihal* 16/1 (2019), 9-30.

Harman, Ömer Faruk. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus>

Hasanoğlu, Eldar - Arslantaş, Nuh. *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

ICJ, International Court Of Justice. “Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip Sou”. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://www.icj-cij.org/index.php/case/192>

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. çev. Bekir Karlığa - Bedreddin Çetiner. 16 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî. *Kitabü'l-Tabakâti'l-kebir*. çev. Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2015.

İnce, Mustafa. “Trump'ın Kudüs'ü İsrail'in Başkenti Olarak Tanınmasının Türk Basınındaki Yansımaları”. *Turkish Studies* 13/15 (2018), 273-289.

Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*. çev. Filiz Orman. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2001.

Kaya, Umut. “2017-2020 Yılları Arasında Yayımlanan Hutbelerle İlgili Bir Analiz”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 17 (2021), 221-258.

Kemal, Cemal. “Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi”. *Atatürk Yolu Dergisi* 12/45 (2010), 37-69.

Keyifli, Şükrü. “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”. *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 71-88.

Khalidi, Walid. “Palestine and Palestine Studies: One Century After World War I and the Balfour Declaration”. *Journal of Palestine Studies* 44/1 (2014), 137-147.

Kocaman, Kasım. “Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1258-1271.

Kumar, Ranjit. *Araştırma Yöntemleri*. ed. Ömay Çokluk. Ankara: Edge Akademi Yayınları, 3. Basım, 2011.

Nicault, Catherine. *Kudüs 1850-1948/ Osmanlılardan İngilizlere: Ruhani Birliktelikle Siyasi Yırtılma Arasında*. çev. Estreya Seval Vali. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Onay, Ahmet. “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 1-13.

Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu’cemu’l-lügati’l-Arabbiyeti el-muâsıra*. Kâhire: Âlemü’l-Kütüb, 2008.

Önkal, Ahmet. “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”. *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* 1 (1995), 145-153.

Özer, Çağlar. “Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu”. *Külliye (Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı)* 1 (2023), 582-605.

Quigley, John. “The Legal Status of Jerusalem under International Law”. *The Turkish Yearbook of International Relations* 24 (1994), 11-23.

Senemoğlu, Nuray. *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 22. Basım, 2012.

Tiwari, Sachin. *Palestine: From Balfour Declaration to Oslo Accords*. London: Austin Macauley Publishers, 2020.

TRT. “DMM’den İstanbul’da İsrail’i Protesto Sonrası Çıkan Olaylara İlişkin Açıklama”. 07 Nisan 2024. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/dmmden-istanbulda-israili-protesto-sonrasi-cikan-olaylara-iliskin-aciklama-849407.html>

UN, United Nations. “Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War”. *United Nations Human Rights Office The High Commissioner*. 1949. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/geneva-convention-relative-protection-civilian-persons-time-war>

UN, United Nations. “Jerusalem/Israeli Measures - GA 5th Emergency Special Session – Resolution”. *The Question of Palestine*. 1967. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-187842/>

UN, United Nations. “Palestine Plan of Partition with Economic Union – General Assembly Resolution 181 (II) Future Government of Palestine”. *The Question of Palestine*. 1947. Erişim 15 Temmuz 2024. https://www.un.org/unispal/data-collection/general-assembly/?wpv_view_count=237041&wpv_paged=90

UN, United Nations. “Universal Declaration of Human Rights”. *United Nations Human Rights Office The High Commissioner*. Erişim 15 Temmuz 2024. <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr/0/43/88/pdf/nr004388.pdf?token=mi9ISaYMG9FbNZo6dS&fe=true>

UNTC, United Nations Treaty Collection. “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide”. 1948. Erişim 15 Temmuz 2024. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Diyaret İşleri Başkanlığı’nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2016), 93-107.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2008.

Yılmaz, Dursun. “Türk Medyasında Hamas-İsrail Çatışması: Analiz ve Değerlendirme”. *TRT Akademi* 9/20 (2024), 80-123.

Zengin, Zeki Salih. “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 379-398.

DİBKGHK, Diyaret İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Kanun No. 633). *Resmi Gazete* 12038 (22 Haziran 1965). Erişim 07 Mayıs 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>